

ЮНУСОВА ДУРДОНА

**ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДА
МЕТАФОРАНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ
ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ВОСИТАЛАР
ТАДҚИҚИ**

Самарқанд – 2022

УЎК 821.512.133.09-1(092

83.3(5Ў), Ю 57

КБК 83.3(5Ў)

Юнусова Дурдона. Шавкат Раҳмон шеърлятида метафорани ҳосил қилувчи лексик-грамматик воситалар тадқиқи. – Самарқанд: Самарқанд ВПЯМЎММ, 2022. – 154. Монография.- Тошкент “Qamar media” нашриёти.

Мазкур монографияда Шавкат Раҳмон шеърлярида метафоралар ва уларни ҳосил қилувчи лексик-грамматик бирликларнинг ифода хусусияти, синтактик фигуралар, синтактик-стилистик комбинацияларнинг услубий жиҳатдан мутлақо янги маъно касб этиши, метафоралар нутқнинг вазифавий шакллари учун хос фикрий-ментал восита эканлиги, метафоранинг ёндош ҳодисаларга муносабати, янги турдаги метафораларнинг когнитив ва прагматик хусусиятга эга феномен эканлиги тадқиқ этилган.

Масъул муҳаррир: С. Юлдошева – Самарқанд ВПЯМЎММ доценти

Такризчилар: М.Эрназарова – Навоий давлат педагогика институти доценти, филология фанлари доктори.
Д. Уринбаева – Самарқанд ВПЯМЎММ доценти, филология фанлари доктори.

ISBN: 978-9943-8553-5-9

© QAMAR MEDIA нашриёти

© Юнусова Дурдона

Самарқанд вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий маркази Илмий-услубий Кенгашининг 2022 йил 27 декабрдаги 6-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

МУҚАДДИМА

Жаҳон тилшунослигида тилнинг ифода воситалари орасида кенг ўрганилган лисоний ҳодиса метафоралар бўлиб, мулоқот, фикр ифодалашда кучли таъсирчанликка эга бўлганлиги учун бугунги кунда замонавий таҳлил усуллари ёрдамида антропоцентрик ёндашувлар асосида ўрганишга эҳтиёж ортиб бормоқда. Метафора оламнинг лисоний манзарасидаги феномен воситага айланганлиги сабабли унинг фалсафий-назарий асосларини лингвокогнитив, лингвокультурологик, прагматик, семантик, психо- лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этиш масаласини кун тартибига қўймоқда. Шунинг учун ҳам метафоранинг тил хусусиятларини аниқлаш соҳа тараққиётини таъминлайдиган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Жаҳон тилшунослигида метафораларнинг когнитив функцияси, коммуникатив, ҳиссий, волюнтатив, поэтик хусусиятлари, тилшунослик ва адабиётшунослик соҳаларида бирдек хизмат қилувчи, фикрни ёрқин ва таъсирчан ифодаловчи фаол тасвирий восита эканлигини ўрганиш юқори даражага кўтарилди. Шунингдек, метафораларнинг тегишли маданият доирасида рамз бўлиб хизмат қилиши, миллий-ментал қиймати, шеърӣ ва насрий асарлар матнида метафоралар оламнинг лисоний манзараси тўғрисидаги ахборотни ташувчи концептуал ҳодиса эканлигини асослаш билан боғлиқдир. Шу ўринда бадиий матнда қўлланилган метафоралар муаммосини тадқиқ этиш, бундан ўз навбатида, дунё илмӣ жамоатчилигини хабардор этиш заруратини тақозо этмоқда.

Мамлакатимизда ахборот алмашилиш жараёнида тилга борлиқнинг лисоний тасвири сифатида муносабатда бўлиш ва лингвокультурологик ёндашувларнинг шаклланиши натижасида сўз маъносининг кўчиш усулларига янгича ёндашув тенденциясининг ўзига хослиги фикр-ғояларнинг бадиий ифода услуби сифатида намоён бўлмоқда. Мазкур ўзига хослик, жозибадорлик, тасвир ва таъсирнинг ноанаънавийлиги, Шавкат Раҳмон шеърӣяти

оригиналлигини таъминлашда метафорадан фойдаланиш маҳоратини ўрганиш муҳимдир. Жумладан, «Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир мустақил давлат ўз миллий манфаатини таъминлаш, бу борада, аввало, ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир»¹. Зеро, тадқиқотимиз шеър муваффақиятини таъминлаган тил бирликларининг компонент-семик таҳлил жараёнида грамматик воситаларнинг вазифаларини очиқ бериши нуқтаи назаридан долзарбдир.

Шеър – қиёслаш ўхшатишлар ҳосиласи ўлароқ метафорасиз жозибали ва таъсирчан бўлмайди. Олимлар томонидан бу ҳодиса чуқур ва атрофлича ўрганилган, бироқ ҳар бир ижодкор метафорадан ўзига хос тарзда фойдаланади. Мазкур ҳодиса жаҳон тилшунос ва адабиётшунослари томонидан турли контекстларда, асосан, прозаик асарлар мисолида ўрганилган²; бадиий тасвир воситалари лингвостилистик³, лингвопоэтик⁴, когнитив⁵, антропоцентрик⁶ нуқтаи назардан ҳам муайян даражада тадқиқ

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // www.lex.uz.

² Виноградов В.В. О языка художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 226 с. Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Русский язык, 1989. – 151 с. Рустамов А. Алишер Навоий асарлари тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари: Филол.фан.докт. ...дисс. – Тошкент, 1969. – 32 б. Каримов С. Язык и стиль произведений Зулфии: Автореф. дисс....канд.филол.наук. – Ташкент, 1983. – 24 б. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. Раҳматов М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида чун боғловчили гапларнинг синтактик хусусиятлари: Филол.фан.номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2006.

³ Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дисс....канд.филол.наук. – Ташкент, 1979. Чориев Т. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби (лексика ва фразеология): Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2001. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000 ва б. Каримов О. Абдулла Орипов шеърятда метафорик образлар тизими: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2012.

⁴ Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1992. Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири ва 90- йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2004. Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): Филол. фан. док-ри. дисс. – Тошкент, 2009. – 252 б.

⁵ Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б. Рустамова, Д. А. Метофорик эвфемизациянинг лингвокультурологик ва социопрагматик аспекти: филолог. фан. фалсафа д-ри дис. – Фарғона, 2018. – 146 б. Суярова Н. «Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқини: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2021. – 53 б.

⁶ Худайберганаева Д. С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 50. Насруллаева Г.С. Антропоцентрик метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвомаданий аспекти:

қилинган. Аммо Шавкат Раҳмон шеърляти мисолида метафорани ҳосил қилувчи лексик-грамматик воситаларнинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида ўрганилмаган. Замонавий ўзбек шеърлятида метафоранинг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи грамматик бирликлар махсус илмий тадқиқ этилмаган.

Тадқиқотда Шавкат Раҳмон шеърлари мисолида метафора ва уни ҳосил қилувчи лексик-грамматик ҳодисалар ўрганилади. Хусусан, шоирнинг метафора ҳосил қилишда тилдан фойдаланиш маҳорати, сўз туркумлари ва синтактик муносабатлар таҳлили асосида очиб берилади.

Метафора бошқа бадий тасвир воситаларга қараганда анча фаол бўлганлиги сабабли кенг тадқиқ этилган. Ҳассос шоир Шавкат Раҳмон шеърлятининг бу қадар жозибали бўлишида ҳам метафоралар ва уларни ҳосил қилувчи лексик-грамматик бирликларнинг ифода хусусиятини ўрганиш, метафоранинг ёндош ҳодисаларга муносабати, уни ифодаловчи воситаларнинг ўрни, аҳамияти ва даражасини аниқлаш зарурати мавжуд.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, Шавкат Раҳмон шеърлятида метафораларни ҳосил қилувчи лексик-грамматик бирликларнинг ифода хусусияти, когнитив ва прагматик жиҳатларини очиб бериш, метафоралар тадқиқига доир илмий-назарий қарашларни бойитиш, лингвокультурология, корпус лингвистикаси, қолаверса, адабиётшуносликка доир тадқиқотлар қамровини кенгайтириш, ўзбек тили Миллий корпусининг лексик тизими учун бевосита материал сифатида хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти эса олий ўқув юртларининг филология факультетларидаги «Ҳозирги ўзбек адабий тили», «Матн таҳлили», «Адабиётшуносликка кириш» ўқув курсларини такомиллаштиришда, умумтаълим мактаблари учун

«Она тили» дарсларида маъно кўчиш турлари ва «Адабиёт» фанидан бадий тасвир воситалари – поэтик синтаксис мавзуларини мукаммал ўқитишда, метафоралар луғатини яратишда муҳим аҳамиятга эгалиги билан изоҳланади.

ТИЛШУНОСЛИКДА МЕТАФОРАНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Метафора тилшуносликнинг тадқиқот объекти сифатида

Нутқий муносабатларда ўзаро фикр алмашиш, суҳбатдошга воқеа – ҳодиса ҳақида маълумот беришда метафораларнинг ўрни бекиёс. Айниқса, улардан бадий матнда, шеърятда фикр ифодалашнинг энг таъсирчан ва образли йўли сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Метафора нутқнинг таъсирчанлиги ва бунёдкорлиги вазифасига мувофиқ равишда антик дунёда риторикада вужудга келиб, инсоният интеллектуал оламининг барча соҳаларини эгаллади. Тилнинг бутун қудрати метафорада мужассамлашган, дейиш мумкин. Энг кучли тасвир воситалари ҳам метафорага таянади.

Метафоранинг ўрганилишига доир шарқ ва ғарб олиму тилшуносларининг асарларида, илмий тадқиқотларида турли хил қарашлар ўз аксини топган. Жумладан, файласуф Абу Наср Форобийнинг “жавҳар (субстанция) ва ораз (акциденция)” яхлитлиги тўғрисидаги ҳамда Арастунинг “Поэтика” ва “Риторика” асарлари, араб олими Ибн Халдун, Умар Родиёний, Рашидиддин Ватвот, Қайс Розий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Шайх ибн Худойдод Тарозий кабиларнинг илмий-адабий меросида, немис файласуфи Е.Кассирер, испан файласуфи Х.О.Гассет, қорақалпоқ ва татар олимлари Е.Бердимуратов, К.Сабиловларнинг, рус тилшунослари О.Фрейденберг, Н.Шанский, А.Потебня, Д.Шмелев, Е.Галкина-Федорук, В.Харченко, А.Чудинов, А.Реформатский, Н.Арутюнова, Ю.Степановларнинг илмий-назарий мулоҳазаларида ифодаланган. Ўзбек тилшунослигида метафораларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этган Т.Алиқулов, З.Тоҳиров, Т.Расулов, О.Азизов, С.Усмонов, Ш.Раҳматуллаев, Р.Қўнғуров, М.Йўлдошев, Н.Маҳмудов, Б.Умурқулов, М.Миртожиев, Ш.Махмараимова, Л.Абдуллаева, Д.Худайберганова, Г.Қобулжонова, У.Қобулова, С.Ҳажиев, Н.Ширинова, Г.Рофиева, Г.Насруллаева каби тадқиқотчиларнинг сўз маъносининг кўчиш усуллари қаторида метафоранинг ҳосил бўлиш омиллари, поэтик ва лисоний турлари

тўғрисидаги қарашлари ўрганилди. Тадқиқотчилар Р.Муллаҳўжаева, И.Ғаниев, Н.Афоқоваларнинг Шавкат Раҳмоннинг сўзга муносабати ва шеърларининг бошқа ижодкорлар шеърларидан ажратиб турувчи жиҳатларига эътибор қаратилди.

Маълумки, Абу Наср Форобий «билки, оламда жавҳар (субстанция) ва жавҳар бўлмаган, ораз (акциденция) ...ва марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир... Ақл ранглар остида (шу рангга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида овози келаётган нарса мавжудлигини билади)»⁷ дейиш билан субстанция ва акциденция яхлитлигини эътироф этади.

Рус тилшунослигида – метафора, метонимия, синекдоха ва вазифадошлик каби тўрт тур ажратишга алоҳида урғу берилса-да, баъзан унда чекинишлар ҳам бўлиб туради. Масалан, Н.М.Шанский⁸, Д.Н.Шмелев⁹лар метафора, метонимия ва вазифадошлик турларини эътироф этишади. Рус тилшунослигида метафораларни тадқиқ этган яна бир тилшунос Е.М.Галкина-Федорук маъно кўчиш усуллари 5 турга бўлиб кўрсатади: метафора, метонимия, синекдоха, атоқли отнинг турдош отга ўтиши, вазифадошлик.¹⁰ Бизнингча, маъно кўчиш турларини кенгайтирмаган маъқул, балки уларни ихчамлаштириш муҳимроқ, чунки контекстда метафора билан вазифадошликни, метонимия билан синекдохани фарқлашда муаммолар юзага келмоқда. Зеро, улар ўртасидаги фарқ унчалик катта эмас.

А.Реформатский юқорида айтилган тўртта кўринишни эътироф этади.¹¹ Бу тасниф, умуман олганда, собиқ шўро тилшунослигида оммалашди ва таълим тизимида ҳам жорий этилди.

Метафора тилнинг, тўғрироғи, инсониятнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Шунинг учун ҳам Ю.С.Степанов: «Метафора тилнинг асосий хусусиятидир. Метафора воситасида сўзловчи вужудига туташган ва нутқ сўзлаган пайтига тўғри келган

⁷Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Мерос, 1993. – Б. 74.

⁸Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М.: Высшая школа, 1959.

⁹Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – С. 57-65.

¹⁰Е.М.Галкина-Федорук. Современный русский язык. Лексика. М., 1954. – С. 54-56.

¹¹Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 54-55.

яқин доирадан бошқа дунёларни изоляциялайди», – деб таъкидлайди.¹²

Туркий тиллар бўйича тадқиқотлар олиб борган олимларнинг аксарияти маъно кўчиш усуллари таснифида рус тилшунослари анъаналари изидан боришади.¹³ Фақат қорақалпоқ тилшуноси Е.Бердимуратов маъно кўчиш усулларида икки турини – метафора ва метонимиянигина қайд этади ва уларнинг қолганларини ушбу икки турнинг ичида қарайди.¹⁴ Татар тилида К.С.Сабиров маъно кўчиш турларини яна биттага кўпайтиради: ўхшашлик, алоқадорлик, вазифадошлик, қамраш доирасига кўра, хусусият яқинлигига кўра.

Ўзбек тилшунослиги ҳам, аксарият бошқа миллий республикалар тилшуносликлари каби юқорида айтилган А.А.Реформатскийнинг таснифи изидан боришади.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан сўз маъносига, маъно кўчиш усулларига диққат қаратила бошланди. Ўзбек семасиологияси соҳасида бир қанча ишларни амалга оширган тилшунос Т.Алиқулов шундай ёзади: «Полисемия тилшуносликнинг актуал масалаларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унинг тилдаги ўрнини белгилаш, тарихий ривожланиш этапларини кузатиб, қай усуллар билан вужудга келиш қонуниятларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга».¹⁵ Унинг 1963 йилда «Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида»¹⁶ деб номланган мақоласи эълон қилинади ва ўзбек тилидаги полисемия ҳодисасига бағишланган мақолалар биринкетин чоп қилиниб, ҳодиса талқини натижалари дарслик ва қўлланмалардан ўрин ола бошлайди.¹⁷ Юқорида айтилганлардан ташқари, айрим ҳолларда рус тилшунослиги талқинларидан фарқли

¹² Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. – М.: 1995. – С.87.

¹³ Мусабоев Г.Г. Современный казахский язык. – Алма-Ата.: Мектеп, 1959; Жафаров С. Муасир азарбайжан дили. – Баку.: Маариф, 1970. – С. 21-23.

¹⁴ Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпоқ тилининг лексикологияси. – Нукус: Қарақалпоқстан, 1968. – Б. 55-67.

¹⁵ Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. №6. – Б.36.

¹⁶ Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. №6.

¹⁷ Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. №4; Абдуллаева Л. Метафоралар ва уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. №1; Мукаррамов М. Метафора ясовчи ўхшатиш воситаларининг маънолари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №2; Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №4. – Б.34-37; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент.: Фан, 1975; Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1963; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992.

қарашлар ҳам пайдо бўлди. Хусусан, О.Азизов синекдохани метонимиянинг таркибига киритади.¹⁸ Тилшунос олим С.Усмонов¹⁹, Ш.Раҳматуллаев²⁰ лар эса мазкур анъана доирасида ўз қарашларини баён қиладилар. О.Азизов ҳам синекдохани метонимия таркибига киритган ҳолда вазифадошлик ҳақида ўз муносабатини баён этмайди.²¹ Улардан фарқли равишда М.Миртожиев эса маъно кўчиш усуллари 5 га бўлади: метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик ва тобелилик.²² М.Миртожиев кўчма маънонинг бош маънога семантик жиҳатдан тобелигига, ундан ўсиб чиққанлигига асосланади. *Кун* (1 осмон жисми, 2 сутка), *дам* (1 нафас, 2 дақиқа), *тил* (1 нутқ органи, 2 нутқ) каби кўчма маъноларни шу сирага киритади. Юқорида номлари ва ишлари зикр этилган ўзбек тилшунослари айнан ушбу мисолларни метонимия ҳисоблайдилар.

Аслида «метафора (гр. *metaphora* – кўчириш), аввало, нутқ механизми, бирор лексема денотатининг ташқи, зоҳирий ўхшашлиги асосида бошқа маънони ифодалаш учун ишлатилиши»²³ дир.

Метафоранинг фалсафий-назарий асослари тадқиқотчи Г.Рофиева томонидан қуйидагича аниқланган:

1. Антик таъриф: метафора нутқ беағи сифатида.
2. Метафора – инсон тафаккурини ўлчовчи омил.
3. Чуқур семантик, когнитив ва прагматик хусусиятга эга феномен.
4. Метафора – узоқ йиллар тўпланган тажриба ва билимларнинг нутқда (сўз, жумла, гап ёки матн орқали) кенг маънода қўлланилиши.²⁴

Метафора тегишли маданият доирасида рамз бўлиб хизмат қилиши ҳамда рамзнинг таркибида ҳам текширилиши мумкинлиги

¹⁸ Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1963. – Б. 63-64.

¹⁹ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1962. – Б. 24-25.

²⁰ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992. – Б. 126.

²¹ Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1996. – Б. 66-69.

²² Миртожиев М. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификациясига доир//Ўзбек филологияси масалалари. Тошкент давлат университети илмий асарлари. 362-чиқиши. Тошкент, 1970. – Б.132.

²³ Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – Б. 391.

²⁴ Рофиева Г. Ўзбек тилидан француз тилига концептуал метафоралар таржимасининг ўзига хос хусусиятлари (Эркин Аъзам асарлари асосида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б. 12.

тўғрисидаги қарашлар лингвокультуроология, когнитив тилшунослик, прагмалингвистика соҳаларида ҳам аллақачон исботланган ҳақиқатлардандир.²⁵

Айтилганлардан маълум бўладики, ўзбек тилшунослигида маъно кўчиш усулларининг назарий асослари бўйича махсус монографик пландаги ишларни учратмаймиз. Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида тадқиқотчи Г.Қобулжонова метафорани мустақил тадқиқот объекти сифатида, лисон ва нутқ фарқланиши асосида тадқиқ қилди.²⁶ Шунингдек, тадқиқотчи З.Тоҳиров нутқий метафорик маъно ҳосил бўлишининг ўзига хос прагматик хусусиятларини ўрганди.²⁷ «Ўзбек тилида нутқ жараёнида метафора содир бўлар экан, бу ҳодиса ҳосила семемадаги прагматик сема ҳосил бўлиши билан характерланади. Масалан, *шер, бургут, лочин, оҳу, қашқир* лексемаларининг шахс билдирувчи семема, *лаъл, чарос, бодом, гул* лексемаларининг киши аъзосини билдирувчи семема ҳосил қилиши метафора бўлиб, бунда ҳосила семемалар прагматик маънога эга бўлади».²⁸

Маъно кўчиш усуллари ҳақида гап кетганда, улар орасида метафора асосий ўринни эгаллайди. Уларнинг аксарияти метафоранинг ҳосил бўлишидаги омиллар талқинида ҳамфикр эканликларини кўришимиз мумкин:

«1. Маълум нарса – предмет ва воқеа-ҳодиса номи (яъни, нарса-предмет ва воқеа-ҳодисаларнинг бирламчи номи).

2. Айни шу номни ўзига қабул қилган предмет, воқеа-ҳодиса ва бошқ.

3. Ана шу икки унсур учун умумий бўлган ўхшашлик (белги, шакл, ҳаракат, ҳолат, жинс ва ҳ.)».²⁹

²⁵ Махмараимова Ш.Т.Оламнинг лисоний тасвирида теоморфик метафораларнинг когнитив аспекти: Филол. фан. бўйича фалсафа док-ри (PhD) дисс. – Қарши, 2018.

²⁶Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. ...дис. – Тошкент, 2000.

²⁷Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №1.–Б. 74-77.

²⁸Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №1.–Б. 74.

²⁹Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1963.№6. – Б.42.

Г.Қобулжонова ҳам метафора ҳосил бўлишидаги 3 та белгини фарқлаб, уларнинг бири лингвистик асосда эканлигини таъкидлайди:

«1.Объектив ёки субъектив борликдаги нарсалар орасидаги умумий ўхшашлик.

2. Шу ўхшашликнинг акси бўлган мутаносиб семалар.

3.Нарсалардан бирининг номи айна нутқий шароит учун йўқлиги».³⁰

Метафораларни поэтик ва лисоний турларга ажратишда тилшунослар битта фикрга келдилар.³¹ Лисон ва нутқ дихотомияси асосида метафорага муносабатда бўлган тилшунослар поэтик метафорани нутқий ҳодиса сифатида талқин қиладилар ва тилшунослик учун лисоний метафора муҳим эканлигини таъкидлашади.³²

«Файласуфларнинг қарашлари бир-бирига мос келиши шуни англатадики, борликдаги мавжудот (субстанция) белги-хусусиятлар, сифатлар мажмуасидир. Борликда предметлик ва белги-хусусият бир-биридан ажралмаган, биргаликда яшайди ва бир-бирини қатъий тақозо қилади. Масалан, узум предмети ва унинг сифат, белги-хусусият билан муносабатини текширадиган бўлсак, қуйидаги воқеланишларни кузатишимиз мумкин бўлади: узум – ширин, нордон, асал узум...; катта, кичик, думалоқ...; чиллаки, доройи...; кечаги, янги (узилган), дадам олиб келган... каби қатор белгиларга эга бўлиши мумкин, яъни объектив воқеликда узум, албатта, ўзига хос белгиси билан, сифати билан мавжуддир. Борликдаги белги-хусусиятлар ҳам муайян предметлик(лар) билан алоқадорликдадир:

³⁰Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз....дисс.— Тошкент, 2000. — 33 б.

³¹Реформатский А.А. Введение в языкознание. — М., 1960. — С.54-55.; Е.М.Галкина-Федорук. Современный русский язык. Лексика. — М., 1954. — С. 54-56.; Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. №6. — Б.42.; Аликулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар. Филол. фан. номз. дис... — Тошкент, 1963. — Б.49.; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. №4. —Б.35.; Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. —Тошкент, 1976. —Б.13-14.

³² Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. №4. — Б.35.; Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1963.№6.—Б.42.; Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи//Ўзбек тили ва адабиёти. 1973.№4. —Б. 34-37.

*ширин қовун – ширин торт – ширин сўз – ширин мураббо...»*³³ метафораларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг маъно таракқиёти, шаклланиши ҳақида фикр юритилганда, айниқса, Н.Ширинованинг тадқиқотлари эътиборни тортади. Ҳақиқатан, метафораларнинг кўзга кўринган шакли бу белги ифодаловчи бирликлар орқали ифода этилишидир. Кўпинча метафора деганда белги билдирувчи сўзлар иштирокидаги қатор маъно кўчиш ҳодисалари намоён бўлади. *Совуқ гап, аччиқ ҳақиқат, иссиқ юз, хунук хабар, ширин ҳаёт* кабилар.

Н.Ширинова тўғри таъкидлайди: белги алоҳида ҳолда мавжуд эмас, балки предметга мужассамлашган, шунингдек, катта-кичиклик, баланд-пастлик, кенг-торлик белгилари ҳам предмет билан бир варақнинг икки томони каби яхлит ҳолда яшайди. Тил эса эгаларининг эҳтиёжларига мос равишда уларни сўзларда алоҳида-алоҳида ҳам ифодалайди, бир сўз бағрида ҳам сақлайди ва бу ҳолда уларни фарқловчи воситаларни ҳам тайинлайди. «Тилнинг фаол бунёдкорлиги ҳамда борлик – онг ва тафаккур инъикосини ўзига хос система сифатида акс эттиришига қарамай, борликда предметлик ва белги-хусусият синкретизми тилда ўз аксини топмасдан қолмайди; лисоний тизимда предметликни алоҳида, белги-хусусиятларни турларга ажратиб алоҳида-алоҳида кўрсатиш ва ифодалаш воситалари билан бирга предметлик маъноларида белги-хусусият маъноларини кучайтирувчи ва, аксинча, предметлик ва белги-хусусият маъноларини нейтраллаштирувчи, бирлаштирувчи усул ва воситалар мавжуд».³⁴

Ўзбек тилшунослигида тилга борлиқнинг лисоний тасвири сифатида муносабатда бўлиш ва лингвокультурологик ёндашувларнинг шаклланиши натижасида сўз маъносининг кўчиш усулларига янгича ёндашувлар тенденцияси ривожланмоқда. Масалан, С.Ҳажиев «Сўз маъносининг кўчиши – матндаги муайян

³³Ширинова Н.А. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2010. – Б. 38.

³⁴Ширинова Н.А. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2010. – Б.48.

бир фреймли структурага эга бўлган ҳодиса, ўзига хос семантик-стилистик, когнитив ва миллий культурологик компонентларнинг тил юза сатҳидаги фаоллашувидир. Маъно кўчиши нутқни жонлантириш, бадиийлаштириш ва эмоционал-экспрессив жиҳатдан кучайтириш воситасидир. Маъно кўчиши ҳодисаси сўзларнинг янги маънолари юзага келишига асосланган лингвистик когнитив восита»³⁵ эканлигини ўз тадқиқотида таъкидлаб ўтган.

Ўзбек тилшунослигида метафоранинг ички механизми ҳақида ҳам маълум бир фикрлар баён этилган. Кейинги вақтларда семасиология соҳасида жиддий тадқиқотларни амалга оширган тилшунос М.Миртожиев ўзбек тилидаги метафоралар кўчма маъно ҳосил этган объектларнинг ўхшатилиш ҳолатига кўра оддий метафора, персонификация ва синестезия каби турларини ажратади.³⁶ Метафоранинг бўёқдор/бўёқдор эмаслигига кўра, лисоний/нолисонийлигига кўра турларини ажратиш ҳам олим қарашларида учрайди.

Г.Қобулжонова эса ўзбек тилидаги метафорани семик хусусиятига кўра, бўёғига кўра, доимий/доимий эмаслигига кўра, қайси сатҳга тегишлилигига кўра таснифлайди.³⁷

Г.Насруллаева ҳам маъно кўчиш усулларининг метонимия ва метафорадан иборат икки турини ажратиш тарафдори.³⁸ Биз ҳам шу асосда бош лексемасининг бош ва ҳосила маъноларини қуйидагича структуралаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

Тирик организм танасининг бош мия жойлашган, думалоқ ёки чўзинчоқ шаклдаги, бошланиш қисми; калла. *Бош косаси* (анат.). *Бош мия. Бош кийимлар магазини. Дўст бошга боқар, Душман – оёққа* (Мақол). *Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб,*

³⁵ Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 4. Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. ...номз. дисс. – Тошкент, 2007. – Б.8.

³⁶ Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №4. –Б.34-37.

³⁷ Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз. ...дисс. –Тошкент, 2000. – 13 б.

³⁸ Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвимаданий аспекти: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2019. – 139 б.

«баракалла!» деб қўйди (А. Қодирий, Ўтган кунлар). У шошиб, от бошини чап тарафга бурди (С.Аҳмад, Уфқ).

Одамнинг ақли-хуши, мияси. Бош билан иш қилмоқ. Тогнинг кўрки тош билан, одамнинг кўрки бош билан (Мақол). Агрономга ўз боши билан иш қилишга рухсат бериш керак (С. Нуров, Нарвон).

Одам, киши. Бир бошга бир ўлим. Мақол. Бир бошга юзта хўжайин (С. Нуров, Нарвон). Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а! (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

Жон бошига. Ҳар бир одамга, ҳар қайси кишига. Бизнинг ферма мудиримиз жон бошига сут истеъмол қилишда Америкадан аллақачон ўтиб кетган.

Метонимия (саноқ сонлар билан) - чорва ҳисобида ҳар бир адад жонивор. Ўн бош от. Икки бош қўй. Ҳар бош сизгидан икки ярим минг литрдан сут соғиб олинди.

Метонимия - узунасига ётиладиган жойнинг бош қўйиладиган томони. Сўри устига ёзилган ўриннинг бош томонидаги учи тепага чўнқайтириб қўйилган ёстиқлар.. озода ҳаётдан хабар берарди. (Шухрат, Шинелли йиллар). Бир вақт ҳушимга келсам, отам бошимда йиғлаб ўтирибди, — деди Ҳожихола (М.Исмоилий, Фарғона т.о.).

Метонимия - отдан англашилган киши/нарсанинг ўрнашган жойи/ён-атрофи. Саидмурод ака хашакчилар бошига борганда, улар тушликка чиқилган экан (Н. Қобул, Беморлар). Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди (А. Қодирий, Мехробдан чаён).

*Метонимия - кишининг физиономияси (3-ш. эгалик ва ж. к., ў.-п.к., ч.к. аффикслари билан кўмакчи вазифасида қўлланади) (қ. **бошига, бошида, бошидан**). Энди хотин боши билан Марғилонга мурोजаат қилсинми? (А. Қодирий, Ўтган кунлар). Аёл боши билан мистовоқдек кетмонда ишлаганда, биз юрамизми кафтдек кетмон тутиб (Т.Ашуров, Оқ от).*

Метафора - баъзи ўсимликларнинг калла ёки чанок шаклидаги ҳосили, меваси. Бир бош узум. Бир бош карам. Топган гул

келтирар, топмаган — бир бош пиёз. Мақол. Пештахта олдига бориб, саватдаги узумдан бир бош танлади-да, тарози палласига қўйди (К.Яшин, Ҳамза).

Метафора - тик нарсаларнинг тепа қисми, учи, чўққиси. Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қимирламайди (Мақол). Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг бировлар ер ошини (Мақол).

Метафора - даражаланиш қаторидаги биринчи, асосий узв. Бош бола. Бош келин. Қутидор бўлса, кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса, бош келинимиз (А.Қодирий, Ўтган кунлар). Ёши улгайганда уйланганидан, бош боласи мен эдим (Ойбек, Танланган асарлар). Озгина юргач, «Богизогон»нинг бош арки олдидан чиқдилар (Ойбек, Навоий).

Метафора - бошқаларга йўлбошчи киши. Яхши йигит — давранинг боши (Мақол). Яхши хотин эрни элга бош қилур, Ёмон хотин эрини гадо қилур (Мақол). Ёмонга бош бўлгунча, яхшига йўлдош бўл! (Мақол). Қирқ йигитга бош бўладиган хотин эди (А.Қаххор, Қўшчинор чироқлари).

Метафора - лавозим, мансаб жиҳатдан катта, юқори турувчи. Бош врач. Бош агроном. Рустам Сурхондарё вилоятидаги колхозда бош агроном бўлиб ишлаётибди («Муштум»). Директорнинг бу гапи бош инженерга қаймоқдай ёқиб кетди («Муштум»).

Метафора — макон, замон ва воқеа-ҳодисанинг бошланиш нуқтаси, аввали. Дарё бошланган жой дарё боши дейилади («География»). Ёрмат Йўлчини судраб, кўчанинг бошига, аравалар тўхтаган жойга югурди (Ойбек, Танланган асарлар). Тўти бу хатнинг бошини эшитибоқ, ўзини ерга кўтариб урган эди (С.Зуннунова, Олов).

Метафора -воқеа, ҳодиса ва ш. к. нинг бошланиши учун баҳона бўлган нарса, дастлабки сабаб. Қўшимнинг оши — жанжалнинг боши (Мақол). ш.ш. Қумринисо Собирахонга кўз қисиб: -Уйин-кулгимизнинг боши Баҳрихоннинг тўйи бўлади, — деди

(А. Қаҳҳор, Хотинлар). Карра, ҳисоб. (*саноқ сонлар билан*) *Беш бош қилиб олмоқ. Ун бош қилиб тўламоқ.*

Метонимик ҳосила маъно сўзнинг бош маъносига яқинлиги ва метафорага нисбатан образсизлиги билан характерланади. Унда объектни тасвирлашдан кўра аташ, номлаш вазифаси устундир. Шу билан биргаликда, метонимик маънода сўзловчининг интенциал мақсади объектни бўрттириш эмас, балки нутқий тежамкорликка риоя этиш, сўз қўллашда қулайликни таъминлаш, унга эришишдир. Метонимик ифода бевосита бош маъно денотати билан табиий боғлиқликка эга бўлган объектни номлашга хизмат қилади. «У ҳосила маъно референти билан ҳосил қилувчи маъно референтининг алоқадорлигига асосланиб юзага чиқади. Метонимиялар умумлашган лексик маънога асосланган метонимия ва хусусий лексик маънога асосланган лексик маънога бўлинади. Ҳосил қилинган маъно аввалгисида умумийлиги ва кейингисида хусусийлиги билан ўзига хосдир.

Умумлашган лексик маънога асосланган метонимиялар барча мустақил маъноли сўз туркумларида, хусусий лексик маънога асосланган метонимиялар фақат от туркумида мавжуд».³⁹ Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, тилшунос М.Миртожиев *бош* сўзининг бош ва ҳосила маъноларини қиёслар экан, унинг *йўлнинг боши* бирикувидаги маъносини метонимик ҳосила маъно сифатида қарайди ва уни умумлашган лексик маънога асосланган метонимик маъно сифатида қайд этади: «Умумлашган лексик маънога асосланган метонимия луғавий бирлик сифатида сўз таркибида акс этувчи лексик маънога асосланиб содир бўлган метонимиядир. Уларда ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолар бир-биридан фарқли сема билан ажралиб, умумий сема билан ўзаро туташиб туради. Масалан, *бош* сўзи «тананинг», «юқори», «қисми» семаларига эга, умумлашган характерда. Ундан «йўлнинг олд қисми» ҳосила маъноси юзага келган, яъни у умумлашган лексик маънога асосланган. Улар учинчи семаси билан туташиб, биринчи ва

³⁹Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – Б.103.

иккинчи семалари билан фарқ қилади».⁴⁰ Метонимиядаги *алоқадорлик* тушунчасини «умуман дахлдорлик, боғлиқлик» деб эмас, балки «макон ва замондаги муносабатдорлик» сифатида англаш юқоридаги кўчма маънонинг метонимик эмас, балки метафорик тусда эканлигини идрок этишга олиб келади.

Метафорик кўчимда макон ва замондаги алоқадорлик эмас, балки бош ва ҳосила семалар орасидаги семик-семемик алоқадорлик, лисоний боғлиқлик мавжуддир. Уни бежиз «ўхшатишнинг қисқарган шакли» деб атамайдилар.⁴¹ Биз юқорида келтирган бош сўзининг «*метафора* -тик нарсаларнинг тепа қисми, учи, чўққиси» маъносида «тепа қисми» семаси ана шу ўхшашликнинг бир қиррасини ифодалайди.

Бош лексемаси бош ва метафорик ҳосила маъносининг узвийлигини ва лисоний муносабатини аниқлаш, улар орасидаги лисоний структурани тиклаш бош семеманинг семантик, яъни семик структурасини аниқлашдан бошланади.

Семема «Тананинг бўйиндан юқориги, олдинги қисми» кўринишидадир. Албатта, изоҳдаги «одамлар ва ҳайвонларда» дейиш маълум даражада мавхумлаштиради ва шу билан биргаликда, унинг моҳиятини торайтиради. Зеро, балиқ, паррандалар, ҳашоратлар «ҳайвон» умумий семаси таркибига қирмайди. Шунинг учун уни «Тирик организм танасининг бошланиш қисми» тарзида бериш мақсадга мувофиқдир. Луғатдаги изоҳда киритилган «юқориги», «олдинги» семантик узвларини «бошланиш» маъно бўлакчаси умумлаштиради. Шу асосда бош маънода қуйидаги семаларни ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- а) «тирик организм»;
- б) «тана»;
- в) «бошланиш қисми».

⁴⁰Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2010. – Б.103.

⁴¹Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложения. – М., 1952. – С.222; Мейлах Б. Сопоставительная литература и эстетика. – Л., 1958. – С.199; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. №4.–Б. 34; Расулов Т. Истиора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. №1.–Б.18; Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол.фанлари номзоди...дисс.автореф. – Тошкент, 2000. – 5 б .

Бу уч аташ семаси луғатда берилган бўлиб, бошқа – ифода ва вазифа семалари уларнинг таркибида яширинган. Лексеманинг қайси туркумга мансублиги, услубий хусусиятлари, этимологияси, қўлланиш доираси ва даври, бўёқдорлиги ва бўёқсизлиги каби яна қатор сифатлари ҳам борки, уларнинг юқорида саналган денотатив семалар билан муштарак ҳолда мавжуддир. Бошқача айтганда, мазкур денотатив семалар яхлитлиги сўзнинг услубий бетарафлиги ва бўёқсизлиги ҳам демакдир. Услубий бўёқсизлик эса, ўз ўрнида, умумистеъмолликни, қўлланиш даражаси чекланмаганликни ҳам ифодалайди. Ифода ва вазифа семалари лексикографик талқин учун шарт эмаслиги, уларни талқинларда бериш лозим топилмаслигига олиб келган. Лекин семантик-семик талқинлар лексикографик талқинлар учун асос бўлса-да, уларни айнанлаштириш маъқул эмас.

Бадий матнда метафораларнинг ўзига хос лексик ва грамматик хусусиятлари

Метафора тилнинг ўтмиши, бугуни ва эртасидир. Унга қараб тилнинг шаклланишини, тараққиётини баҳолаш мумкин. Тил тараққиётининг маълум бир босқичларида пайдо бўлган фаннинг илк давридан бошлаб бугунги кундаги ҳолатигача уни метафорадан холи тасаввур қилиб бўлмайди. Чунончи, «Метафора – бу турдан турга ёки ўхшаш бўлган ғайриоддий исмнинг кўчирилиши»⁴²–, деган фикрни ўз даврида Аристотель «Поэтика» асарида қайд этиб ўтган. Шу нуқтаи назардан аксарият терминларнинг келиб чиқиши метафорик асосдадир дейишимиз мумкин бўлади. Масалан, тилшуносликдаги урғу, бўғин, товуш ўзгариши, маъно кўчиши, маъно кенгайиши, маъно торайиши, шакл ясалиши, гап бўлаги, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, ажратилган бўлак, уюшиқ бўлак, содда гап, қўшма гап, сўз ўзгариши, каби юзлаб, минглаб терминларнинг метафорик асосда эканлиги фикримизнинг далилидир.

⁴²Аристотель. Поэтика. – Л.: 1957. – С. 39.

«Соф нутқий ҳосила маъноларнинг лисонга интилишини очиш ҳам қатор ижтимоий-лисоний омилларга таянади. Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда ҳосила маъноларнинг лисон ва нутққа муносабати жиҳатидан қуйидаги таснифини бериш мумкин:

- 1) лисонийлашган ва ҳосилавийлигини йўқотган маъно;
- 2) лисонийлашган ҳосила маъно;
- 3) лисонийлашаётган ҳосила маъно;
- 4) нутқий ҳосила маъно.

Сўзларнинг умумий лисоний қийматини тиклаш билан биргаликда уларнинг лексикографик тавсифини бериш ва замонавий изоҳли луғатлар яратишда ҳам кўп маънолилиқнинг лисон ва нутққа муносабатини аниқ ва қатъий белгилаб олиш муҳим илмий-методологик аҳамиятга эга».⁴³

Аслида метафора тафаккур ва онгнинг энг катта «ёлғон»идир. Метафорани айримлар таснифий «хатолик», таксономик «лоф», классификацион хато сифатида баҳолашлари ҳам бежиз эмас. Албатта, бу қарашлар, объектив ва ҳиссиз муносабат, уни ифода этувчиларнинг ўзлари ҳам эътироф этишади. Н.Арутюнова таъкидлашича, метафора зоҳирий белги-хусусиятларни ажратмайди, балки предметнинг моҳияти ҳақида мазмуний образ ҳосил қилади.⁴⁴ Ш.Балли фикрича, «биз мавҳум тушунчаларни ҳис-туйғу дунёсининг объектларига ўхшатамиз, чунки бу уларни билишимиз ва бошқаларга маълум қилишимиз учун ягона йўлдир. Бу метафоранинг келиб чиқиши: метафора мавҳум тушунча ва конкрет объектни бир жойга тўплаш тенденцияси таъсирида ақл уларни бир сўз билан бирлаштирадиган қиёслашдан бошқа нарса эмас».⁴⁵ Ҳақиқатан ҳам, нега инсон ит ҳақида ўйлаганда баъзан вафодорлик, нутқ вазиятига кўра салбий маънода эсга олади:

*Аламзада **ит**ларнинг сасин
адаштириб кетдим хотиржам.*

⁴³ Сайфуллаева Р., Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2007. – Б.108.

⁴⁴ Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. – М.: 1990. – С. 5 – 32.

⁴⁵ Балли Ш. Французская стилистика. – М.: 1961. – С. 221.

*Хўкизларни ортида қолдирдим,
ҳанграётган эшакларни ҳам... (Ш.Раҳмон)*

Мазкур шеърда шоир ҳайвонлар ҳақида сўзламаётгани аниқ. Аксинча, жамиятда яшаётган ҳайвон табиатли кимсаларга урғу бермоқда.

Яна ҳайвонлар, умуман, инсоннинг табиатга муносабатини ҳам шоир образли тарзда ўзига хос ифода қилган. Унинг «Ўрмонда» шеърида бўри сўзи инсонга нисбатан қўлланилган:

*Қалин шохлар аро ялтираб
кун нурлари оқаётган дам,
елкасида қўшогиз милтиқ —
кириб келди ўрмонга одам...*

*Ғарқ қилади қалин шохларни
куннинг қонга ўхшаган нури
елкасида қушогиз милтиқ,
чиқиб кетар ўрмондан бўри... (Ш.Раҳмон)*

Шоир шеър бошида одам ўрмонга кириб келди деб, воқеани ҳикоя қила бошлайди, аммо сўнгги мисрада «...елкасида қўшогиз милтиқ, чиқиб кетар ўрмондан бўри», - дейди.

Ўзбек маданияти тарихида ҳам ҳайвон ва паррандаларга сиғиниш даври бўлган. Ҳайвонларни тотемлаштириш давридан қолган асотирий тафаккур анъаналари натижасида киши исмларининг ҳайвон номларидан олиниш ҳоллари ҳозир ҳам учраб туради: *Бўри*, *Бургут*, *Қоплон* каби. Улар гарчи метонимик асосларда бўлса-да (яъни уруғ номининг шахсга боғлиқлик асосида олиб ўтилган), атаманинг иккинчи ҳосил маъноси замирида метафорик моделлар ишлаганлигига шубҳа йўқ. Қолаверса, ирреал ўхшашлик асосидаги ният, орзу ҳам метафорик модел асосидаги миллий-ментал моҳиятли, ҳайвон номларига асосланган исмларнинг пайдо бўлишини келтириб чиқаради:

1. «Бўри (ўз.) – қадимий одатга кўра соғ бўлсин, маҳкам бўлсин

деб бўрининг жағидан (терисидан) ўтказиб олинган бола ёки тиш билан туғилган фарзанд шакллари: *Бўрибой, Бўрижон, Бўрибек, Бўритой, Бўриқул*».⁴⁶

2. «Қоплон (ўз.) – қоплондек довюрак, жасур бўлиб ўссин ёки асад (июль) ойида туғилган бола».⁴⁷

Инсон турмушида деҳқончилик чорвачилик билан бир даражада туради. Шу боисдан деҳқончилик маданияти ҳам тилда кенг кўламда акс этади. Бунда деҳқончилик маданиятининг антропоцентрик метафорадаги ўрни ҳам ўзига хос ва ранг-баранг. «Конкрет бирор тилда у ёки бу тип сўзларнинг бор бўлиши ёки бўлмаслиги, кўп бўлиши ёки, аксинча, кам бўлиши тил эгаси бўлган халқнинг объектив эҳтиёжига боғлиқ. Бундай эҳтиёжни ўша халқ яшаб турган табиий муҳит, иқтисодий-ижтимоий шароит, маънавий ва маданий талаблар белгилайди. Масалан, ўзбек тилида деҳқончилик, сувчилик ва бошқа касб-кор билан боғлиқ терминлар жуда кўп. Узоқ шимолда яшовчи халқлар тилида эса қор ва совуқ билан боғлиқ, буғучилик ва балиқчилик хўжалиги билан алоқадор сўз ва терминлар кўп».⁴⁸ Бу фикрларни тил лексикасининг метафорик қатлами, метафорик маъноли ифодалар ва воситалар тизимига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Тириклик сув билан бирга яхлит идрок этилади. Тириклик манбаи сифатида сувни фаранг адиби Антуан Сент Экзюпери юксак пардаларда тасвирлайди: «Сув! Сув, сенинг на таъминг бор, на рангинг, на ҳидинг бор. Сени таърифлаб бўлмайди! Сенинг нималигингни билмасдан туриб, сендан ҳаловат топадилар, таърифингга сўз йўқ. Сен ҳаёт учун заруриятгина эмас, балки ҳаётнинг ўзисан!»⁴⁹ Шавкат Раҳмон шеъриятида сувга қуйидагича муносабат билдирилади:

Тирик сувман — гажир, ўйноқи,

⁴⁶Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. – Б.82.

⁴⁷Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Б.545.

⁴⁸Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.33.

⁴⁹Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. – Б.7.

кунлар ухлар қучоқларимда,

бекор боқмас ҳамиша мафтун

дарахтлару ўт-ғиёҳлар ҳам. (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 45-б.)

Аслида инстинкт маълум бир шароитда ҳайвонларга хос бўлган мураккаб ирсий хатти-ҳаракатлар мажмуи бўлиб, у ташқи ва ички қўзғалишларга онгсиз жавоб тариқасида пайдо бўлади. Шу жиҳатидан у инсоний сезги ва кўникма, малакадан фарқланади. Лекин одам буни маълум бир ҳолатларда ақлий фаолият, онгли хатти-ҳаракат сифатида баҳолашни истайди.⁵⁰ Шоир Шавкат Раҳмон меҳнаткашлик тимсоли бўлган чумолини ёрқин бадиий лавҳаларда қуйидаги ҳолатда тасвирлайди:

Чумоли, меҳнаткаш чумоли,

куйинма, атрофга бир қара —

майсалар, оҳ, қандай ҳумоли,

дунёни қилма кўп масхара. (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 56-б)

Шу ўринда ижодкорнинг ушбу мисрасида «**меҳнаткаш чумоли**» бадиий тасвирий ифодасининг таҳлилида Б.Умурқуловнинг қуйидаги фикрларига таянишимиз мумкин: «Сўз қўллашда индивидуаллик ижодкорнинг ўзига хос услубини белгиловчи омиллардан ҳисобланади. Янги сўз қўллашда ижодкор маълум мақсадларни кўзда тутган бўлади. ...Окказионал сўзлар нутқий эҳтиёж туфайли яратилиб, воқеа-ҳодисани оригинал ифодалаш имкониятини беради. Шу жиҳатдан ҳам окказионал сўзлар поэтик нутқнинг хусусиятларини юзага чиқарувчи муҳим лексик бирликлар сирасига киради».⁵¹ Демак, олимнинг: «Бадиий метафора – образли, ифодали, таъсирчан восита. У бадиий нутқнинг таъсирчанлигини, образлилигини кучайтирувчи усул ҳисобланади. Шунга кўра, бадиий метафора тасвирий восита сифатида бадиий нутқ жараёнида муҳим вазифа бажаради»⁵² – деган фикрлари ўринли.

⁵⁰ЎЗМЭ, 4 - жилд. – Б.175.

⁵¹Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990.– Б.50.

⁵²Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990.– Б.60.

Кўчма маъноларни атрофлича тадқиқ этган М.Миртожиев метафораларнинг денотат ўхшашлиги белгисига кўра уч гуруҳга бўлади.⁵³ Метафора асосида ном кўчиши предмет, белги, ҳаракат, ҳолатларнинг кенг маънодаги ўхшашлигига асосланади. Асос конкрет, абстракт бўлиши мумкин. Метафора тузилишига кўра содда ва кенгайган, бадий ҳамда лингвистик метафораларга ажратилади.⁵⁴

Ўзбек тилида метафора лексик маъно тараққиёт йўлларида бири сифатида қаралади ва кўчимнинг ўхшашликка асосланган тури сифатида баҳоланади. Ш.Раҳматуллаев метафора кўчимининг бошқа турлари билан синкретик ишлатила олиш имкониятига эътибор қаратади: метафорик-функционаллик, метафорик-метонимия, метафорик-синекдоха ва ҳоказо. *Самолётнинг қаноти* метафорик бирикмасида қуш қанотига нафақат вазифа, балки шаклан ҳам ўхшайди. Шунинг учун бу каби ҳолатларни функционал-метафорик кўчириш деса бўлади.⁵⁵ Ўзбек тилшунослигида компонент-семик таҳлилга эътибор ривожлана бошлагач, метафора табиатини ўрганишга ана шу таҳлил усуллари татбиқ этишга интилишлар юзага кела бошлади. Шу хил йўналиш намоёндаларидан бири З.Тоҳиров метафорани лексема семемасининг прагматик семаси сифатида баҳолайди. Шунингдек, метафора ва ўхшатиш орасидаги фарқни услуб шаклдагина кўради.⁵⁶

Метафора масаласи антик даврлардан бошлаб ўрганиб келинади. Хусусан, Арасту метафора сўзини кенг маънода, умуман, кўчма маъноли сўз маъносида қўллаган. У «Риторика» асарида : «Метафоранинг тўртта тури ичида аналогияга асосланганлари алоҳида эътиборга молик. Метафора – ўхшатиш очик бўлганда

⁵³Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. № 4. – Б. 33-37.; Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981.; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. № 4.– Б. 34-36.

⁵⁴ Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол.фанлари номз...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 9 б.

⁵⁵ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б.399.

⁵⁶ Тоҳиров З. Метафора лексема-семемасининг прагматик семаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. № 1. – Б. 74-77.; Шу муаллиф. Метафора семемаси прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. № 4. – Б. 63-67.

тушунарли, ўхшатиш ҳосил қилинганда тушунарсиз, ўхшатиш йўқолганда, сезилмайдиган бўлади»⁵⁷,— дея таърифлайди.

Ўхшашликнинг йўқолиши метафорик қўлланувчи сўзларни оддий номларга айлантиради. Қадим Римда бирор мансабга сайланаётган шахс сайловчилар олдида оқ кийимда намоён бўлган ва кандидат деб аталган. Ҳозирда кандидат бирор мансаб (даража, унвон)га даъвогар шахснинг, у қандай рангли кийимда бўлишидан қатъий назар, номи ҳисобланади. Юқоридагилардан кўринадики, метафора ҳосил бўлиши учун 3 та асос талаб этилар экан. Метафоранинг ўхшатиш асосига қурилганлигини ҳисобга олиб, бу жиҳатни қуйидагича белгилаш мумкин:

тема – қиёсланаётган нарса,
ифода воситаси – темага қиёс бўлган нарса,
қиёс учун асос – темага ҳам, ифода воситасига ҳам тегишли бўлган умумий белги.⁵⁸

Мисол учун бош лексемаси эса лексикографик талқинидаги ҳосила маъноларни сунъий равишда турли туркумга мансуб қилиб қўйиш муаммосига шундай муносабатда бўлишимиз мақсадга мувофиқдир. «Сўзнинг муайян лексик маъноси тараққиётига кўра ҳосила маъно юзага келар экан, у ўзига оид бўлган сўз қайси туркумга доир бўлса, шу туркумдан бошқа туркумга ўтиб кетмайди: ҳосил қилувчи лексик маъно билан ҳосила маъно маълум туркумдаги бир сўзга мансуб эканлиги ҳолда ўша туркумда қолади».⁵⁹ Бу эса ушбу икки маънонинг аслида яхлит эканлигини кўрсатади. Уни содда қилиб қуйидагича таърифлаш мумкин:

«Макон, замон ва воқеа-ҳодисанинг бошланиш нуқтаси, аввали. *Дарё бошланган жой дарё боши дейилади* (География). *Ёрмат Йўлчини судраб, кўчанинг бошига, аравалар тўхтаган жойга югурди* (Ойбек, Танланган асарлар). *Хиёбоннинг бу бошида нақшдор, ҳаворанг баланд айвоннинг бир чеккаси кўриниб турарди*

⁵⁷ Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000.- С. 128.

⁵⁸ Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол.фанлари номз...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. –12 б.

⁵⁹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – Б.77.

(А.Қахҳор, Асарлар). *Қиз сўзнинг бошини эшитиб илжайди, охирини эшитиб, қўрқувдан бўзарди* (П.Турсун, Ўқитувчи). *Мамлакат урушининг бошидаёқ отадан айрилиб, она қўлида қолди* (Ў.Умарбеков, Сирли соҳил). *Тўти бу хатнинг бошини эшитиб, ўзини ерга кўтариб урган эди* (С.Зуннунова, Олов). - *Мен, бўлмаса, гапни бошидан бошлай*, — деди Абдурасул (П.Турсун, Ўқитувчи)».

Р.Муллаҳўжаева «Шавкат Раҳмоннинг сўзга муносабати ва шеърларининг бошқа ижодкорлар шеърларидан ажратиб турувчи жиҳатларидан бири, бу шоирнинг – бадий образ ва санъатларни қўллашдаги маҳоратида аниқ намоён бўлади. Шоирнинг ўхшатиш ва метафоралари у айтмоқчи бўлган фикр-ғояларнинг бадий ифодаси сифатида ўқувчини ўзининг бадий оламига бирдан олиб киради. Шоир дарди, кўнгил армонлари ва орзуларига ошно этади. Уни бевосита фавқулодда ноодатий ўхшатиш ва метафоралар оламига рўбарў қилади. Шавкат Раҳмон шеърларидаги ўхшатиш ва метафоралар тавсифий характерга эга. Улар икки компонентли шаклдан чиқиб, фавқулодда изохли ифода олади», – деб таъкидлайди.⁶⁰ Масалан, *Бир одам изладим... изладим ғариб, жуфти йўқ бургутдай хунук қишладим.*⁶¹ Ўхшатилаётган образ «*жуфти йўқ бургут*» лирик қаҳрамоннинг ғариб ҳолатига ўхшатилмоқда. Ёки: *Бир қўшиқ бўламан дарёдай юракнинг энг чуқур ерида боқаман дунёга дунёдай ажойиб кунларнинг бирида...*⁶² Дарёга ўхшатилаётган қўшиқ муқобилида дунёга дунё ўхшатиш бўлмоқда. Бир қарашда шоир *дунёга дунёни* қиёслаб такрорга йўл қўяётгандек туюлади. Лекин дунёдан бошқа дунёни изохловчи ўхшатишни топиш мушкул. Шоир шу сабабли ҳам такрордан қочмаган. Шунингдек, шеърлардаги «*Толғун қуш галаси – хўрсиниқларим*», «*Кўзлари чилпарчин, итдай қайтарман*», «*Қум кўйнагин кияру ҳолсиз, сочтурмагин соҳилга ёзар...*», «*Бошланади синган сувларда, Ялангоёқ оиларнинг сайли*», «*Ой гуллади. Осмон тоқига,*

⁶⁰ Муллаҳўжаева Р. 80-йиллар ўзбек шеърлятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши ва Шавкат Раҳмон ижоди: Фил.фан.бўйича фал.д-ри (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2020. – 26 б.

⁶¹ Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 5. (келтирилган барча шеърлар шу тўпلامдан олинди)

⁶² Раҳмон Шавкат. Ўша манба. – Б.9.

Юлдузларни кимдир қоқади», «...Ҳамон сузар қизил олмалар, Хаёлимиз ёйилмасида...» каби анъанавий ва ноанъанавий усулдаги образли ифодалари уларнинг юксак бадий мақомдаги ижод намунаси эканлигини кўрсатиб турибди. Поэтик матн таркибидаги ҳар бир сўз муайян бадий маъно ташиydi.

Р.Муллахўжаева масалага адабиётшунослик нуқтаи назаридан қараб, қуйидагича ёндашади: «Адабиётнинг бошқа жанрларидан фарқли ўлароқ сўзнинг поэтик маъно олиши шеърий асарда тўлақонли амалга ошади. Айни пайтда, муайян сўзлар гуруҳи мавжудки, уларни фаол поэтик сўзлар сифатида ажратиб кўрсатиш мумкин. Адабиётшуносликда бу хил сўзлар анъанавий образлар деб ҳам аталади. Лекин бу анъанавийлик умумий характерга эга ва ҳар бир шоир ижодида у ёки бу поэтик образ индивидуал мазмунда намоён бўлиб, изчил семантик кўриниш олади».⁶³ Ҳар бир ижодкорнинг шеърияти изчиллик билан кузатилса, маълум поэтик сўзларнинг нисбатан фаол қўлланилганлиги ажралиб кўринади. Лекин ҳар қандай ҳолатда такрорлар келмайди. Бадий асарда ижодкор сўзга алоҳида маъно юклайди. Ижодкорнинг индивидуал маҳорати ана шу нуқтада очилади, ўз куч-қудратини кўрсатади. Аслида тилдаги ҳар бир сўзнинг чекланмаган даражада поэтик имконияти мавжуд. Фақат бу яширин имкониятни очиш ижодкор истеъдодига боғлиқ.

Шу ўринда И.Ғаниев, Н.Афоқовалар: «Шавкат Раҳмоннинг ҳар бир шеъри, ундаги ҳақиқатлар ва изтироб ҳақида башорат ҳақида ўнлаб, юзлаб саҳифа шарҳлар ёзиш мумкин. Чунки Шавкат Раҳмон – чин маънода сўз сеҳри, сўз қудрати, сўзнинг илоҳийлигини ҳис этган шоир... Қалб ва руҳнинг сувратини тасаввур қилиш қийин. Аммо сўзнинг нодир санъаткорларига инсон руҳини чизиш насиб этгани шубҳасиз. Мавлоно Жалолиддин Румий “сўзда руҳ бор” деганларида ҳақ эдилар. Чин истеъдод ва улуғ дард билан яратилган асарларда истеъдоднинг руҳи бўлади ва бу руҳ бутун асарнинг

⁶³ Муллаҳўжаева Р. 80-йиллар ўзбек шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши ва Шавкат Раҳмон ижоди: Фил.фан.бўйича фал.д-ри (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – 26 б.

пафосидан қалбга бир илиқлик, ҳарорат, эҳтирос бўлиб оқиб киради. Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам шоирнинг қайсар ва ўжар феъли, қалби кўзгудагидек кўриниб туради. Унинг шеърларида фикр ҳам, туйғулар ҳам, фавқулодда хулосалар ҳам кутилмаган, ўзига хос ўжар. Унинг шеърлари шу қадар табиийки, ўқисангиз, кўз олдингизда худди кино лентасидек яхлит бир манзара – гўзаллик, руҳий сокинлик жонланади. Шавкат Раҳмон учун сўз - илоҳий, сўз – муқаддас, сўзда рух, ҳикмат, исён бор, хосият ва шафоат бор. Сўзларни шунчаки қалаштириш ёки қофиялаб, оҳангдор, жарангдор қилиб вазнга солиш – ҳали бу шоирлик эмас»⁶⁴, – деб таъкидлайдилар.

Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам фаол қўлланувчи поэтик образлар талайгина ва уларнинг аксарияти шоир ижодида анъанавий характерга эга. Жумладан, *қуёш, юлдуз, ой, тоғ, тош, дарё, йўл, булут, дарахт, шамол, шаббода, сукунат, оқ, капалак, юрак, кўз, кўнгил, сўз* каби. Келтирилган образларнинг кўпчилиги бошқа давр шеърлятида, хусусан, мумтоз адабиётда ҳам қўлланилган. Бу ўринда сўз ўзгармайди. Фақат сўзнинг поэтик маъно қамрови кенгаяди, сўз қайта кашф этилиб янгиланади. Албатта, анъанавийлик, изчиллик ҳеч қачон йўқолиб кетмайди. Шавкат Раҳмон шеърлятида фаол поэтик образлар бири иккинчиси билан мазмунан мантиқий боғлиқ ҳолда келади. Бу ҳолат қуёш, сукунат ва тоғ образлари қиёсида янада ёрқин намоён бўлади. Шоирнинг «Гуллайган тош» шеърлятида эса тош образига юкланган поэтик маънонинг мутлақо янги талқинда тақдим этиши кузатилади:

*...Тош ҳам гулларми деб,
минглаб калтабин
гурзисин дўлайиб йиғилган пайтда,
мардона илжайиб, кўрасиз, дедим,
бир куни гуллайди бу тош, албатта.* (Ш. Раҳмон, Сайланма, 240-бет)

Шавкат Раҳмон шеърлятида ижтимоий мавзунинг етакчи

⁶⁴ Ғаниев И., Афоқова Н., Ғаниева А. Шавкат Раҳмон олами. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 5, 90.

ўринга чиқиши анъанавий образларга ҳам ижтимоий мазмун юкланганлиги билан ажралиб туради. Озодлик, эрк, халқ дарди ва унинг қисмати билан боғлиқ ўй-кечинмалар турли кўринишларда бадий ифодаланса-да, уларни ягона махражга келтириш мумкин.

Метафоралар таҳлили давомида Шавкат Раҳмон шеъриятидаги ижтимоий маъно ва мазмун аниқ намоён бўлади. Шоирнинг «Ўрмонда» шеъри моҳиятан «Гуллаетган тош», «Баланд дарахтлар», «Вўза», «Вулво» ва шу каби бошқа шеърларида метафоранинг бошқаларда учрамайдиган оригинал намуналарини кўриш мумкин. Одатда, Бобур сўзи одамга нисбатан атоқли от сифатидагина қўлланилади. Шоир сўз қўллашда, янги сўзларни кашф этишдан, яратишдан тўхтамайди. Унинг «*Илвасин йигитлар, бобур йигитлар*» каби мисраларида сўзнинг кўчма эмас аслидаги луғавий маъносини қўллайди. Шавкат Раҳмон, асосан, феъл туркумига доир (***Қариган куз ётади беҳол, Бобочинор сергак мудрарди***) маъно кўчиш ходисаларини таъсирли қўллаганига гувоҳ бўлиш мумкин. Шунингдек, шеърларида *болашамол, одамдарахт, ойиммозор* каби янги ва кўшма сўзларни ҳам ижод қилган. Шунингдек, ундаги *йиртилган шамол, гуллаётган тош, ялангоч чўл* каби ифодалар бошқа ижодкорларнинг асарларида сира учрамайди.

Шеърый матнларда метафоранинг услубий имконият ва вазифалари

Юнон файласуфи Арасту «Поэтика» асарида: «...фақат шунигина ўзгалардан ўзлаштириб бўлмайди, бу қобилият истеъдоднинг белгиси бўлиб хизмат қилади. Ахир, яхши метафоралар яратиш – ўхшашликни кўра олиш демакдир»⁶⁵, - деб таъкидлайди.

Маълум бўладики, Арасту метафора яратиш қобилиятини туғма истеъдод билан боғлиқ ҳолда тушунади, шунинг учун ҳам бунини бошқалардан ўзлаштириб бўлмайди дейди. Тўғри, файласуфнинг «ўхшашликни кўра олиш»га урғу бериши ҳам бежиз

⁶⁵ Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 173.

эмас. Сабаби бунинг учун санъаткорона нигоҳ керак, ўхшашликни кўра олиш образли тафаккур этишнинг энг муҳим шартидир. Яъни, гарчи Арасту таъкидлаб айтмаган бўлса ҳам, бу ерда поэзияга хос образли тафаккур назарда тутилаётганини билиш мумкин. Метафора шеъриятда образли тафаккур натижаси бўлиб яралади. Метафора тил ҳодисаси бўлса ҳам, ўзининг бу хусусиятини поэтик нутқдагина тўла намоён этади. Бошқача айтганда, метафора поэтик нутқдагина бадиий ҳодисаси, яъни бадиий образ сифатида қабул қилинади. Зеро, метафора нарса-ҳодисани шунчаки атабгина қўймайди, балки уни бошқа нарса-ҳодисага қиёсан тавсифлайди, онгимизда аталаётган нарса ҳақида жонли тасаввур – образ яратади. Айтиш керакки, бу образ поэтик нутқдагина асл ҳолича, яъни образ сифатида қабул қилинади, нутқнинг бошқа кўринишлари доирасида эса унинг пировард мақсади номинация бўлиб қолаверади ва тушунча сифатида қабул қилинади.

Метафоралар ўзаро мулоқотни тушунарли бўлишига катта хизмат қилади. Доим номаълумни маълум қилишда иштирок этади. Шунини таъкидлаш жоизки, метафоралар фақат бадиий нутқ учун яратилмайди, улар нутқнинг бошқа вазифавий шакллари учун ҳам хос, айниқса, расмий ва илмий нутқларда ҳам ҳатто, сиёсий дискурсларда нотик ўз фикрини турли ижтимоий қатламга, турмуш тарзи ва дунёқарашга эга бўлган кишиларга ўз фикрини метафоралар орқали етказиб беради.

Шавкат Раҳмон шеърияти таҳлилидан метафоранинг поэзиядаги ўрни ва аҳамияти нечоғли катта эканлигини билиб олиш мумкин. Зеро, санъат, хусусан, поэзия образли тафаккур қилиш ва образли ифодадир. Метафорани тафаккур жараёни билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш ўтган асрнинг 20- йилларидан бошлаб кучайди. Немис файласуфи Е.Кассирер миф, тил ва санъатнинг генезисини битта ибтидога – руҳга боғлайди, улар азалдан бири-бирига узвий боғлиқ бўлган ва шу сабаб уларнинг генезисини бир бутунликда ўрганиш лозим деб уқтиради. Кейин эса инсонда мавҳум тафаккур қилиш имконининг ортиши баробарида, уларнинг

орасидаги боғлиқлик сусайиб борган. Натижада, сўз ўзининг образли табиатини йўқотиб, нарсա-ҳодисанинг абстракт номига айланган. Бироқ олимнинг фикрича, руҳнинг бир соҳаси борки, унда сўзнинг образлилиги (тасвирийлиги) сақланадигина эмас, балки муттасил янгиланиб туради ва бу соҳа поэзиядир. Сабаби поэзиянинг қадим илдизи – миф билан алоқани узмаган, аксинча, унинг энг сара намуналари миф билан мудом алоқада, унда оламга мифологик назар ташлаш орқали қайта туғилади. Фақат энди поэзияда яшовчи руҳ сўз ва мифологик образни бошқаради, энди улар илоҳлар ё иблисларнинг мифологик оламини ҳам, абстракт тушунча ё муносабатларнинг мантикий ҳақиқатини ҳам ифодаламайди. Аксинча, поэзия улардан фориг бўлиб, хаёл оламига айланади, бу оламда эса руҳ эркин парвоз қилади ва шунинг учун ҳам конкретлашган соф ҳислар ўз ифодасини топади.

Зеро, бадий ифода учун қўлланувчи сўз поэзияда ўзининг янги, эстетик ҳаётини бошлайди.⁶⁶

Кўряпмизки, Е.Кассирер поэзияни руҳ билан боғлар экан, унда сўзнинг образли табиати ва оламга мифологик назар қайта туғилишини, шулар туфайли сўзнинг эстетик ҳаёти бошланишини таъкидламоқда. Аслида, Е.Кассирернинг поэзияда оламга метафорик назар қайта туғилади дейишида ҳам асос бор, чунки бу ўринда мифологик тафаккур ўрнини эгаллаган поэтик тафаккур назарда тутилади.⁶⁷

Е.Кассирернинг фикрларини бошқа олимлар фикри билан чоғиштирадиган бўлсак, рус олими А.Потебня метафориклик – «тилнинг доимий хусусияти» деганида ҳар қандай сўзни образ деб тушунишни таклиф қилади. Шу билан бирга, олим образ ва у ифодаляётган маъно бошқа-бошқа нарсалар эканлигининг идрок этилиши билан юзага келувчи метафорани ҳам фарқлайди ҳамда бунинг натижасида мифологик тафаккур йўқола бошлаганини таъкидлайди.⁶⁸ Мифологик тафаккурнинг йўқола бориши билан

⁶⁶ Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры. – М.:1990. – С. 41-42.

⁶⁷ Каримов О. Метафора – поэтик тафаккур асоси // Жаҳон адабиёти. 2014. №8. – Б. 187.

⁶⁸ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: 1976. – С. 341.

метафоранинг пайдо бўлиши орасида алоқадорлик мавжудлигига О.Фрейденберг ҳам эътибор қаратади. Фақат олима бунини мифга ишонч-эътиқоднинг йўқолишига эмас, балки образли тафаккурдаги структур ўзгаришга боғлаб тушунтиради: образ аниқ ўхшатиб беришдан ўқувчи диққат марказига талқин қилинаётган маънони қўйиш йўналишида ривожланади, натижада метафора юзага келади.⁶⁹

Мифологик тафаккур ўрнини метафорик тафаккур эгаллаши инсон онгининг ўсиши билан боғлиқ ҳодисага айланиб боради. Поэзиянинг метафорага мойиллиги эса унда объектив олам – реал воқелик билан субъектив олам – инсон шахсининг тўқнаш келиши туфайли бўлиб, уларни орадаги ўхшашлик орқали англашга интилиш метафорани тақозо этади. Шунинг учун ҳам метафоранинг кенг тарқалган асосий кўринишлари жонлантириш ёки предметлаштириш асосида амалга ошади. Хусусан, жонлантириш асосидаги метафоранинг қадимийроқ экани унинг илдизлари мифологик тафаккурдан сув ичишидан далолат беради. Бу эса метафора мифологик тафаккур ўрнини эгаллади дегани бўлиб, поэзияда оламга мифологик назар қайта туғилади деган фикрни шу маънода тушуниш керак.

Юқоридагилардан поэзияда сўзнинг эстетик ҳаётини таъминлаётган асосий омил метафориклик экани маълум бўлади. Шунинг учун ҳам поэзияда метафоранинг ўрни ҳақида жуда кўп фикр билдирилган.⁷⁰ Жумладан, структурализмнинг таниқли намояндаларидан бири Р.Якобсон фикрига кўра, «поэзия асосида ўхшашлик принципи ётади» ва шу жиҳати билан у «алоқадорлик»ка асосланувчи наср билан қарама-қаршилиқ ҳосил қилади.⁷¹ Академик В.М.Жирмунский эса бутун бошли адабий йўналиш – романтизмнинг асосий хусусиятини метафорикликда кўради, чунки романтизм учун «метафора воқеликни романтик қайта яратиш

⁶⁹ Поэтика: Труды русских и советских поэтических школ. – Будапешт, 1982. – С. 64-66.

⁷⁰ Каримов О. Метафора – поэтик тафаккур асоси // Жаҳон адабиёти. 2014. №8. – Б. 189.

⁷¹ Якобсон Р. Два типа языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. –С. 110 -132.

усулидир».⁷² Шунингдек, кўп ҳолларда метафора, метафориклик алоҳида шоир услубининг асосий белгиси сифатида ҳам кўрсатилади. Масалан, В.М.Жирмунский А.Блокни, Р.Якобсон эса В.Маяковскийни «метафора шоири» деб атайди.⁷³ Бу эса метафоранинг услуб белгиловчи хусусияти ҳақида гапиришга асос беради. Шунинг учун ҳам В.М.Жирмунский метафорага ҳар доим бажараётган функцияси нуктаи назаридан қараш керак, чунки метафоранинг қандай ишлатилаётгани шоир услуби ва дунёқарашининг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ деб ёзади⁷⁴. Х.О.Гассет метафоранинг фан ва поэзиядаги ўрни ҳақида тўхталиб, метафора илмда ёрдамчи мақомида бўлса, поэзияда моҳиятни ташкил қилишини айтади. Бироқ, унинг ёзишича, эстетика метафорада фақат «гўзалликнинг жозиба жилвасинигина кўради», шу сабабли унга ҳақиқат категориясини татбиқ этмай, билиш қуроли деб ҳисобламай келинади. Бу эса поэзияга тадқиқотчилик мақсадлари ёт эмаслигини, унинг ҳам фан каби позитив фактларни очиб беришга қодирлигини сезишга ҳалақит беради. Ҳолбуки, поэзиянинг олами билишда ўрни жуда катта, бироқ унинг бу борадаги аҳамиятини жуда кам одам тасаввур қила олади.⁷⁵

Дарҳақиқат, аввалига поэзияга хос ҳодиса, шунда ҳам нутқ безаги сифатида тушунилган метафора эндиликда фикрий фаолиятнинг барча кўринишларига ҳам бирдек хос эканлиги эътироф этилиши аён бўлиб бормоқда. Х.О.Гассетнинг фикридан шундай хулоса келиб чиқадики, метафорани поэзияда ҳам фақат нутқ безаги эмас, балки бадиий тафаккур асоси сифатида тушунилса, тўғри бўлади. Чунки метафора шоирга ўзининг ички оламини (ташқи оламга қиёсан) ва ўзидан ташқаридаги олами (ички оламга қиёсан) англашга ёрдам берувчи тенги йўқ воситадир.⁷⁶ Яхши маълумки, ҳозирги вақтда метафора атамаси

⁷² Жирмунский. В. М. Введение в литературоведение: Курс лекций. – М.: 2004 . Эдит – С. 335.

⁷³ Жирмунский. В. М. Введение в литературоведение: Курс лекций. – М.: 2004 . Эдит – С. 426-432; Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.:Прогресс, 1987. – С. 356.

⁷⁴ Ўша манба. 441-б.

⁷⁵ Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры. //Метафоры Теория. – М.: 1990. – С. 72.

⁷⁶ Каримов О. Метафора – поэтик тафаккур асоси // Жаҳон адабиёти. 2014. №8. – Б. 190.

нафақат нутқ воситасида амалга ошувчи бадиий коммуникацияга, балки бадиий информация етказишнинг бошқа турлари (масалан, рақс, кино, рассомлик)га нисбатан ҳам қўлланади. Шунинг учун ҳам Х.О.Гассет юқорида тилга олинган мақоласида агар масалага чуқурроқ ёндашилса, эҳтимол, «метафора» атамасидан воз кечишимизга тўғри келган бўлур эди, чунки у бизни чалғитиб қўйиши мумкин, деган фикрни билдиради.⁷⁷ Албатта, файласуфнинг бу фикрида жон бор. Биринчидан, юнонча «метафора» сўзининг луғавий маъноси «кўчириш» бўлиб, у дастлаб умуман кўчма маъноли сўз (троп) сифатида ишлатилган. Ҳозирда бу термин билан фақат ўхшашлик асосидаги кўчим юритилиши маъно торайиши натижасидир.

Иккинчи томондан эса, ушбу атаманинг қўлланилиш доираси, маъно қўлами ҳозирда жуда кенг: метафора маънони билвосита ва образли ифодалашнинг ҳар қандай кўринишини англатмоқда (масалан, рассомлик санъатидаги тасвирий образ ҳам, агар кўчма маъноси бўлса, метафора деб юритилаверади). Бундан ташқари, метафора маъно қўламини бадиий адабиётда ҳам бениҳоя кенгайтирган. Натижада ҳозир биз ўхшашликка асосланиб кўчма маънода қўлланган биргина сўзни ҳам, матннинг бир бўлаги (мисра, банд; жумла, абзац)да ифодаланувчи образни ҳам, баъзан эса бутун бошли асарни тўлалигича ҳам метафора деб атайверамиз. Тўғри, кейинги икки ҳолни баъзан «ёйиқ метафора» ёки «метафорик образ» деб аниқлаштириб ҳам атаймиз, лекин қисқа қилиб «метафора» дейиш кўпроқ учрайди. Демак, поэзияда метафора терминининг қўлланилиш доираси кенгайди, бу эса унинг маъно доираси ҳам кенгайганини билдиради. Яъни, агар аввалига метафора терминида маъно торайиши (умуман кўчма маънодаги сўз – ўхшашлик асосидаги кўчма маъноли сўз) юз берган бўлса, янги даврдан бошлаб унда маъно кенгайиши жараёни кузатилади. Натижада энди метафорани жуда кенг, яъни поэзияда (умуман санъатда)ги бир

⁷⁷ Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры. //Метафоры Теория. – М.: 1990. – С.72.

нарса-ходиса моҳиятини иккинчи бир нарс-ходиса орқали очиш деб тушунила бошланди.⁷⁸

Ҳозиргача олимлар ўртасидаги метафорани лингвопоэтик тушунишда фарқлар мавжуд. Замонавий тилшуносларнинг, хусусан, Е.Т.Черкасова, Б.А.Серебренников ва Е.С.Кубрякованинг саъй-ҳаракатлари билан метафоранинг пайдо бўлиши ва ишлашини белгилловчи лингвистик тушунчалар ва жараёнлар аниқланди. Буларга қуйидагилар киради: сўзнинг асосий маъноси, метафорик маънонинг семантик такрорланиши ҳосил бўлишининг натижаси бўлган умумий семантик элемент; воқелик объектлари ва ҳодисаларининг реал боғланишларига мантиқан тўғри келмайдиган сўзларнинг лексик ва семантик боғланишлари, сўзнинг маълум семантик тури, отларнинг аниматенлиги – инаниматлигининг грамматик категориялари. Бу сўзлар метафора назариясида анъанавий ва классик бўлиб қолган, масалан: метафоранинг семантик ноаниқлиги, асосий ва мажозий маъноларга умумий семантик компонентлар ҳақида, ғайритабиий метафорик муҳит ҳақида, мажозий маъноларни ривожлантириши мумкин бўлган сўзларнинг муайян семантик синфлари ҳақида баёнотлардир.

Метафорани ўрганишда асосий маъно сўзнинг асосий лексик маъносига берилади. Лекин бу ерда ҳам баъзи муаммолар мавжуд, чунки бу ҳолатда биз предметнинг позицияси, қўлланилиши ва бошқа исмнинг умумий иши билан бирикиши учун метафора сифатида исм ҳақида гапирамиз. Лекин метафоранинг характерли вазифаси унинг предмет шаклида ифодаланишини талаб қилади. «Метафоранинг предикат позицияси билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги тезис ҳар бир образли предикатнинг метафора эканлигини билдирмайди. Предлогдаги метафора морфологик ва лексик-семантик омиллар туфайли чекланишларга дуч келади».⁷⁹ Метафоранинг синтактик дизайни масаласи ҳам ҳал қилинмаган, унинг мураккаблиги бир хил тил бирлигида бир неча тропларни

⁷⁸ Каримов О. Метафора – поэтик тафаккур асоси // Жаҳон адабиёти. 2014. №8. – Б. 191.

⁷⁹ Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. –М.: 1988. –С. 122.

бирлаштириш имконияти билан мураккаблашади. Демак, метафора гиперболик, метонимик бўлиши мумкин, шунингдек, бу ўринда метафорик қиёслар, метафорик перифразалар ҳам мавжуд. Шунитакдлаш лозимки, метафора тилда ҳақиқий семантик ва синтактик бирлик сифатида мавжуд. Шунинг учун қуйида метафора белгилари ҳақида тўхталиш мумкин:

1. Семантик такрорийлик белгиси. Аввало, бу хусусиятни бевосита ва мажозий маъно талқини нуқтаи назаридан кўриб чиқиш лозим. Тўғридан-тўғри ва мажозий маъно уларнинг умумий хусусиятлари баён қилинган тарзда очиб берилган жойда кўплаб изоҳларни бериш мумкин.

2. Чалғитиш белгиси. Метафоризация матбуотида сўз жуда кўп семантик вазифа бажаради, натижада унинг маъноси умумлашади ва шунинг учун аниқлик камроқ бўлади.

3. Экспрессивлик белгиси. Метафора белгиси унинг баҳоловчи сифати. Асосий ва мажозий маъно белгисига асосланиб, уларни таққослаб, метафорада асосий маъно таркибидаги айрим семантик хусусиятга эътибор қаратилганлиги аниқланади.

4. Синтактик хусусияти. Бу хусусият луғатлар ва маълумотномалар орқали берилган сўзнинг метафорик синтактик шароитида ифодаланади.

5. Морфологик хусусияти. Бу от метафораларига рақамли характеристика. Луғатлар ёки маълумотномалар билан берилган.⁸⁰

Метафора – бу сўзнинг қайта талқин қилинган маъносида кўрсатилган нарсa билан ўхшашликка асосланган объектнинг хусусиятлари ҳақидаги баёндир. Бу ерда гипотетик спекуляция ва субъектив тамойил воқелик нуқтаи назаридан устун туради. Шу сабабли метафора онгнинг малака-баҳолаш фаолиятида шунчалик кенг қўлланилади. Метафора техникаси билвосита номинациянинг асосий усули ҳисобланади. Бу тартиблилик реинтерпретацияланган маънода билвосита номларни ҳосил қилишда маълумот номининг

⁸⁰ Телия В.Н. Вторичная номинация и виды наименований. // Пер. под ред. Б.А. Серебrenникова. – М.: Наука, 1977. – С.129.

маъноси ва детонациясига нисбатан аҳамиятли бўлган хусусиятлар янгиланишини тақозо этади. Бу улар учун тегишли эмас, янги хусусиятлар учун шарт-шароитлар яратади ва шу туфайли объект хусусиятлари аралашиб учун янги маъно кескин ривожлантириш учун аллақачон олдинги қиймати кўрсатилган ва мос ёзувлар номи янги тайинланган «томондан» тегишли хусусиятларини бирлаштиради.⁸¹

Афсуски, метафора онтологияси янги маънолар яратиш усули сифатида кам ўрганилган. Шунинг учун метафоризация методларини ишлаб чиқиш лозим. Метафора муаммоси узоқ тарихга эга бўлса-да, бу ҳодисанинг онтологияси ва метафоризация механизмлари, яъни сўзларнинг маъноларини янги номинатив вазифа ифодасига мослаштириш жараёнида қайта кўриб чиқиш йўллари тилшуносликда асосан семасиологик аспектда тилнинг тайёр тил маъноларини қиёслаш ва таҳлил қилиш асосида ўрганилган. Кўриниб турибдики, метафоранинг бу бир ўлчовли тадқиқи тилшуносликнинг «қандай амалга оширилади» деган саволга жавоб бера оладиган ривожланган метафора назариясига эга эмаслигининг сабабидир. Истиора тарихшунослиги бунга анча ишонарли далиллар келтира оларди. Тилшунослик ва адабиётшунослик, улар узоқ вақт давомида бўлган яқин алоқадан келиб чиқиб, метафора ҳодисасини ўрганиш ва тасвирлашда турли вазифаларни бажарди.

Тил метафораси объектив ассоциатив алоқаларга асосланган бўлиб, улар маълум бир тил гуруҳининг кундалик ва амалий тажрибаси ёки унинг маданий ва тарихий билимлари ҳақида маълумот берувчи коннотатив хусусиятларда акс этади. Масалан: «денгиз» – сувнинг ўлчаб бўлмайдиган кенглигидир, шунинг учун ўлчаб бўлмайдиган миқдорни денгиз деб аташ мумкин. Метафорик кўчиришнинг сабаби тилда ишлаб чиқилган ҳодисаларни структуралашнинг мантикий ва синтактик схемалари ёки дунё структурасида ҳақиқий объектларнинг – уларнинг мавзуий

⁸¹ Кুবрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. –М.: Наука, 1978. – С. 89.

мантикий боғланишлари бўлиши мумкин бўлган маърузачиларнинг тил тажрибасини акс эттиради.⁸²

Тил метафораси билан нутқ метафораси ўртасидаги асосий фарқ, асосан, биринчисининг одатдаги ишлатилишида сўзга ҳамроҳ бўлган маънолар асосида яратилганлигидир. Бундан ташқари, улар тил тажрибасини ташкил этадиган тилни ишлатиш орқали маълум бир сўзнинг семантик салоҳиятига берилади. Бу тажриба ўзлик ва фарқлари ҳамда мунтазам мослик қоидалари билан шаклланган лексик маънолар тизими доирасидан ташқарида қолади. Тил метафораси жуда осон ўчирилади ва у «оддий» деб унинг ёрқин тасаввурини йўқотади ва уни мотивация туфайли маърузачиларни осонлик билан эслайдиган бўлади. У формал предметлар ёки объектларнинг хусусиятларини қайта талқин қилиш туфайли чекли тарзда синтактик структуралар доирасига мос келади, янги семантик ва синтактик хусусиятларга эга бўлади. Субъектив омилнинг роли (лингвистик метаболалар учун) объективлик билан қарама-қарши бўлиб, исмларнинг лингвистик маъноси ва мурожаатини, сўзларнинг комбинациясини бошқарадиган семантик қоидаларни, қисман фойдаланиш нормаларини, уларнинг хавфсизлик функциясини қайта кўриб чиқади. Метафоранинг лингвистик табиати нутқ занжирида тил шаклининг реинтерпретацияланган маъносининг репрезентативлигини ўрнатишда намоён бўлади.⁸³

Нутқ метафораси муайян контекстдан «келади» ва у билан доимо боғлиқ бўлади. У туғилади ва мавжуд бўлиб, у билан парчаланади, чунки оғзаки маънони қайта кўриб чиқиш учун сабаб бўлиб хизмат қилувчи коннотатив хусусиятлар фақат маълум бир лексик тўплам доирасида (жумла ёки бутун матн доирасида) қаралган. Бундай концепциялар одатда дунёнинг жамоавий нуқтаи назари эмас, балки шахсни акс эттиради, шунинг учун улар умумий билимларга нисбатан субъектив ва тасодифий нисбийдир. Аммо нутқ метафораси ҳам мутлақо ўзбошимчалик эмас. Сўзнинг янги

⁸² Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. –М.: Наука, 1988. – С. 89.

⁸³ Jose Ortega-y-Gasset. Las dos grandes metáforas. – En: Ortega-y-Gasset J. Pbras Completas. Tomo 2., Madrid, 1966. –P. 387-400.

мазмунини кўрсата олиш қобилияти унинг семантик мазмунига хосдир: реинтерпретация мотиви сўзнинг семантик мазмунига қанчалик «табiiй» мос келса, метафора шунчалик ошкора ва унинг таъсири шунчалик ёрқин бўлади.

Метафора тил бирлиги сифатида нутқда қўлланганда ўз тил юкламасини ташийди. Шунинг учун метафоранинг тилдаги ролини аниқлаш учун асосий вазифаларини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. В.К.Харченко⁸⁴ қуйидаги функцияларни аниқлайди:

1. Номлаш вазифаси. Сўзда мажозий маъноларни ривожлантириш имконияти кўп янги чексиз сўзларнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. «Метафора сўз ясашга ёрдам беради: метафорасиз сўз ясаш тобора кўпроқ янги сўзларни узлуксиз ишлаб чиқаришга маҳкум бўлар ва инсон хотирасини ақл бовар қилмас даражада йўқотарди».⁸⁵ Номинация тизимларида метафоранинг ноёб роли метафора туфайли тушунарсиз ёки деярли тушунарсиз, оддий ном ва очик, шаффоф, кристалли ном ўртасида мувозанат тикланади. Метафораларнинг номинатив хусусиятлари нафакат муайян тил доирасида, балки тиллараро даражасида ҳам порлайди. Расм, қарз сўзма-сўз таржима қилганда ва, аксинча, она тилидаги сўзларни бошқа тилларга таржима қилганда пайдо бўлиши мумкин.

Метафорик номинация жараёнларида кўп нарса миллий анъаналарга, масалан, ном маданияти каби соҳага боғлиқ. Болага исм беришда Марказий Осиё анъанавий тарзда метафорадан фойдаланади: Олтиной – «Олтин ой», Гулбаҳор – «баҳор гули». Метафора номи бошқа тилларда ҳам мавжуд.⁸⁶

2. Ахборот вазифаси. Метафора воситасида узатиладиган ахборотнинг биринчи хусусияти тасвирнинг яхлитлиги ва панорамиклигидир. Панорамизм тасвирнинг кўргазмалилигига асосланган бўлиб, ҳар қандай метафоранинг асоси, хом-ашёси, асоси

⁸⁴ Харченко В.К. Функции метафоры. М.: Издательство ЛКИ, 2007. 96 с.

⁸⁵ Парандовский Я. Способы номинации в современном русском языке. –М., 1982.– С. 241.

⁸⁶ Бессарабова Н.Д. Метафора как языковое явление. Значение и смысл слова: художественная речь, публицистика. // Под ред. Д.Э. Розенталя. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С.200.

бўлмиш ўзига хос сўз бирикмаларининг моҳиятига янгича назар ташлайди. Истиора рўй бериши, туғилиши, меҳнат қилиши учун кишида сўз-белгиларнинг сахий таъминоти бўлиши керак.

3. Мнемоник вазифаси. Метафора маълумотни яхшироқ эслаб қолишга ёрдам беради. Ҳақиқатан ҳам, қўзиқоринларни табиий чангюткичлар деб аташга арзийди ва биз узоқ вақт давомида тупроқдан токсинларни энг яхши қабул қиладиган қўзиқорин эканлигини эслаймиз. Тасвирнинг ортиб бориши, эҳтимол, унинг ҳиссий ва баҳоловчи табиати билан боғлиқдир. Унинг соф шаклида мнемоник функцияси ва бошқалар камдан-кам учрайди. У халқ топишмоқлари, мақоллари ва адабий афоризмларда жанр ҳосил қилувчи функция, фалсафий тушунчалар, илмий назариялар ва фаразларда эса эвристик функция билан машҳур фан адабиётидаги тушунтириш функцияси билан бирлаштирилган.

4. Матн ҳосил қилувчи функцияси. Метафоранинг матн ҳосил қилувчи хусусиятлари унинг мотивлаш, кенгайтириш, яъни тушунтириш ва давом эттириш қобилиятидир. Матн ҳосил қилишнинг таъсири метафорик ахборотнинг панорамик тасвир, унинг тузилишида онгсизнинг катта улуши ва тасвир аксларининг плюралиزمi каби хусусиятларининг натижасидир.

5. Жанрни шакллантириш функцияси. Метафоранинг жанр ҳосил қилувчи хусусиятларини маълум бир жанрни яратишда иштирок этадиган деб аташ мумкин. Польшалик тадқиқотчи С.Гаида жанр ва услуб ўртасида бевосита алоқалар мавжуд деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, топишмоқ ва мақоллар, одалар ва мадригаллар, лирик шеърлар ва афористик миниатюралар учун метафора деярли шарт. Аристотель топишмоқни яхши топилган метафора деб атаган.

6. Таълимий функцияси. Ўқув ва оммабоп фан адабиётларида метафоралар жуда катта роль ўйнайди, мураккаб илмий маълумот ва терминларни ўзлаштиришга ёрдам беради. Дарсликлар ҳақида гапирилса, уларнинг тушунтириш функциясидаги метафоралар ҳозирги дарсликларга қараганда анча кенг қўлланилган.

Метафораларнинг тушунтириш функцияси физика, мусиқа, биология, астрономия, расм ва ҳар қандай ҳунарни ўрганишда тил ёрдам беради.⁸⁷

7. Ҳиссий-таъсир функцияси. Метафора нутқ қабул қилувчига таъсир кўрсатиш учун ажойиб воситадир. Матндаги янги метафора аллақачон нутқни қабул қилувчининг ҳиссий ва баҳоловчи реакциясига олиб келади. Янги, кутилмаган контекстда сўз нафақат ҳиссий баҳо олади, балки баъзан унинг баҳосини тескари томонга ўзгартиради. Шундай қилиб, метафорик тарзда ишлатилганда, «қул» сўзи деярли ижобий айбловни олиши мумкин: «у бир марта омон қолган ва ғалаба қозонган, кимнидир қутқара олган ёки ўзини қутқара олган ҳар бир киши, ҳамма ва ҳар бир киши, аслида, бахтли тажриба қуллари эди».⁸⁸

8. Қалтис функция – маънони таснифлаш учун ишлатиладиган метафора эмас, балки ҳар бир метафорик шифр, маъно бир фитнадан огоҳ қилади. Асосий тилини яратишда метафоранинг роли катта, аммо адабий асарда маъно фитнасида кўра метафорик кодлаш ҳақида гапириш ўринли бўлади. Албатта, «Академия» камокхона деган маънони англатишини билганингизда, метафоранинг қалтис хусусиятлари шубҳали, айниқса, бундай образли ва асл метафоралар хотирага мустаҳкам ўрнашган ва такрорий тушунтиришларни талаб қилмайди.

9. Ўйин вазифаси. Метафора баъзан комик восита сифатида, тил ўйин шакли сифатида ишлатилади. Ўйин ҳулқидаги ҳар бир инсон энг чуқур, эҳтимол, сўзсиз эҳтиёжни англайди. Тил ўйин шакли сифатида метафора бадиий асарларда кенг қўлланилади. Фольклорда метафоранинг етакчи вазифаси ўйин функцияси бўлган шакл мавжуд эди. Биз одатда мақоллар билан биргаликда ўрганиладиган ва бундай тадқиқотларда тилининг ўзига хослигини йўқотадиган жанр-ҳикматларни назарда тутяпмиз. Мақолларнинг

⁸⁷ Булыгина Т.В. Особенности структурной организации языка как системы и методы ее исследования. – М., 1991. –С. 223.

⁸⁸ Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996. – С. 196.

метафораси асосан ахлоқий, тарбиявий бўлса, ҳикматли сўзлар метафораси таълимдан кўра ўйин-кулги учун кўпроқ яратилган ўйиндир.

10. Маросим вазифаси. Метафора анъанавий тарзда саломлашиш, байрамдаги қадах сўзларида, шунингдек таъзия ва ҳамдардлик билдиришда қўлланилади. Бу вазифани маросим деб аташ мумкин. Метафоранинг маросим функциясининг ривожланиши миллий анъаналарга ҳам боғлиқ. Шундай қилиб, шарқда кенгайтирилган, узоқ табриклар кўплаб таққослашлар, эпитет ва метафора билан қабул қилинди. Бундай саломларнинг муҳим томони хушомадга тушмаслиги керак. Бу олдиндан мақтов, олдингизда донолик ва ҳалоллик моделини кўриш истагидир.

Метафора функцияларининг таклиф этилган таснифи, асосан, шартли ва схематик ҳисобланади. Биринчидан, функцияларнинг сони ва иерархияси ҳақида баҳслаша олиш мумкин. Масалан, уни мустақил мнемоник функция деб ажратмаслик, қалтис функцияни кодлаш функциясининг бир қисми деб ҳисоблаш ва эмоционал-баҳоловчи функцияни номинативга улаш кабилар. Иккинчидан, тасниф схематизми тилнинг тирик ҳаётида функциялар кесишиб, жуфтлашиб, ўзаро тўлдирувчи бўлибгина қолмай, балки ўзаро индукция муносабатларида бўлиши билан боғлиқ.

Функцияларнинг ўзаро таъсири муаммосини ўрганишда нутқнинг турли гипостазлари, шакллари, функцияларининг ўзидан ҳам билиш мумкин. Метафоранинг юқори ахборотлилик хусусиятларни келтириб чиқаради. Маросим ҳаракатлари ва спектаклларда метафоралардан фойдаланиш катта самара беради. Метафоранинг мнемоник вазифаси, эсда олиб қолишни осонлаштиради, шунингдек, таълим ва оммабоп фан адабиётларида метафораларнинг тушунтириш потенциалига таъсир қилади. Метафоранинг кодлаш хусусиятлари ахлоқий восита сифатида кенг тарқалишига олиб келди, чунки ахлоқий таъсир кўпинча ёпиқ, яширин ахлоқий таъсирга боғлиқ.

Шундай қилиб, метафоранинг нутқда ишлатилишининг асосий қоидалари англаб олинди, метафора тушунчаси тил бирлиги деб белгиланди. Бундан ташқари, метафоранинг асосий вазифалари кўриб чиқилди. Тадқиқот асосида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: метафора лингвистик ҳодиса сифатида ҳамма жойда тил ва нутқ билан бирга келади; кўпчилик тилшунослар метафорани ўрганадилар; метафорани турли нуқтаи назардан кўриб чиқадилад ва бу ҳодиса ҳақида ўз таърифларини берадилар. Ишда бу борада А.П.Чудиновнинг фикрига риоя қилинди, у «метафорани иккита концептуал соҳаларни бирлаштирадиган ва янги соҳа ёрдамида манба соҳасини куриш кучидан фойдаланишга имкон берадиган асосий ақлий операция сифатида белгилайди».⁸⁹ Биз юқорида айтилганлардан метафоранинг ўзига хос функцияларини аниқладик, метафора нутқда етарли миқдордаги турли функцияларни бажаради ва тилда кенг қўлланилади.

Юқоридаги фикрларга асосланиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Жаҳон тилшунослигида метафоралар турли аспектларда батафсил ўрганилгани маълум бўлди. Айниқса, дунё тилшунослигида метафоралар бадий матнлардан ташқари илмий, расмий ва публицистик матнлар мисолида ҳам ўрганилиб, метафоранинг тилшунослик объекти сифатидаги ўзига хос хусусиятлари, вазифаси ва таснифлари ўрганилган. Ўзбек тилшунослигида ҳам илмий ва илмий оммабоп матнларда метафора ҳодисаси текшириб кўрилиши лозим.

2. Бадий матнларда, хусусан, шеърий матнда лисоний бирликларнинг лексик ва грамматик имкониятлари, маъно товланишлари, луғавий ва услубий маъно тараққиёти, тадрижи қай ҳолатдалиги маълум бўлади. Метафорани ижодкор учун ҳам матн муаллифи учун ҳам оламнинг лисоний манзарасини тасаввур қилишнинг асосий воситаси сифатида ҳам тилшунослик, ҳам

⁸⁹ Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). – Екатеринбург, 2001. – С. 33.

адабиётшунослик нуқтаи назаридан бинар тадқиқот ўтказиш самарали натижа беради.

3. Шеърӣ матнларда метафоранинг услубий имконият ва вазифалари ўзбек тилшунослигида ўрганилган, аммо тизимли эмас. Метафора кўп қиррали, барча соҳалар учун ҳам тадқиқот объекти бўла олади, илмий, илмий-оммабоп, публицистик, шунингдек, сўзлашув услуби учун ҳам муҳим бўлган метафоралар бадий услубдаги матн ва мулоқотлар орқали шаклланади. Шунинг учун ҳам метафораларнинг ҳосил бўлиши, шаклланиши, табақланиши, даражаланиши, соҳавийлашиши жараёнлари ва бажарадиган вазифаси нуқтаи назаридан ўрганилиши керак.

4. Метафора тил бирлиги сифатида концептуал соҳаларни бирлаштирадиган ва янги соҳа ёрдамида манба соҳасини қуришга имкон берадиган асосий ақлий операция сифатида белгиланди. Метафоранинг нутқда етарли миқдордаги турли функцияларни бажариши ва тилда кенг қўлланилиши аниқланди.

ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДА СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИНГ МЕТАФОРА ҲОСИЛ ҚИЛИШ ДАРАЖАСИ

Отларнинг метафора ҳосил қилишдаги иштироки

Метафора – инсон образли тафаккурининг ҳосиласи. Бугунга қадар мазкур ҳодиса тилшунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан кўп ўргатилган. Тадқиқотчилар, олимлар, шоирлар орасида метафорасиз бадиий асар бўлмайдиган, деган фикр ҳукмрон. Антик даврлардан нутқнинг таъсирли-тасвирий воситаси ва жозибаси деб қараб келинган мазкур ҳодиса ҳақида билдирилган жами фикрлар орасида метафорага билиш жараёнининг ўзига хос аспекти, усули, фикрлаш механизми сифатидаги ёндашувлар маълум маънода ўзининг исботни топган.

Мумтоз риторика метафорани меъёрдан четлашиш – предмет номининг бошқа предметга кўчиши тарзида изоҳлайди. Метафора табиатини текширган Аристотель уни: «сўз маъносининг жинсдан турга, турдан жинсга ёхуд турдан турга ёки муқобиллик асосида кўчирилишидир», - деб таърифлайди.⁹⁰ Мазкур тўрт турдаги метафоралар орасида олим муқобиллик асосида юзага келган метафораларни эътиборли деб топади. Муқобиллик – пропорциянинг ўзи: бунда иккинчи сўз биринчисига, худди шундай, учинчи ва тўртинчисига ҳам бирдай тааллуқли бўлаверади. Хусусан, у *Умрнинг кексалик даври кундузнинг шом палласига тенгдир* жумласидаги *умр* сўзини учинчи сўз (бунда *кексалик даври* сўз бирикмаси бўлиб келган) – *кундуз* билан алмаштириш мумкин (ушбу ҳолатда: *кундузнинг кексалик даври (шом палласи)* ҳамда *умрнинг шом палласи (кексалик)* сингари метафоралар ясалади), дейди.⁹¹

Аристотель метафорага нисбатан ихчам, соддалаштирилган ўхшатиш деб қарайди ҳамда бу кўчимларни қўллашда маҳоратли

⁹⁰Аристотель. Поэтика. Об искусстве поэзии. – М.: 1957. – С.39.

⁹¹Протопопова И. Философская аллегория, поэтическая метафора, мантика: сходства и различия. Доклад, прочитанный в ИВГИ РГГУ. Март, 2001.

бўлиш лозим, яъни «яхши метафораларни яшаш – (предметлараро) ўхшашликларни илғашдир», - дея таъкидлайди.⁹² Бу фикрга қарши тилшунос А.Ричардснинг «ҳар бир тил эгасида метафораларни қўллашга доир тажриба мавжуд бўлади; Аристотелнинг бу маҳорат ҳаммада ҳам мавжуд бўлавермайди деган фикри нотўғри. Инсон нутқий қобилиятни ўзга лисон эгаларининг намунаси остида эгаллаб боради. Табиийки, бунда у бевосита кўчимларни қўллаш тажрибасини ҳам ўзлаштириб боради», – деб эътироз билдираркан, метафорага энг улуғвор – ҳаётни идора санъати дея баҳо беради.⁹³ Бизнингча, Аристотель ҳақ, чунки метафоралар яшаш ҳақида гап кетганда ҳамманинг ҳам малакаси бўлмаслиги мумкин. Қўллаш масаласида А.Ричардсга қўшилиш мумкин.

Риторика метафорани алоҳида маҳорат ва эҳтиёткорлик талаб этувчи сўз ўйини, яъни муайян шакл эмас, балки, нутқнинг тасвирий воситаси, беағи деб қабул қилади. Бинобарин, антик давр оламида объект ва тасаввур қилинаётган субъект ўртасидаги муносабат ҳақида гўё иккита физик предметнинг ўзаро таъсирланишига монанд тасаввур мавжуд бўлган. Даврлар ўтиб, метафора муаммоси риторика кўламинан ташқарига чиқди ва тилшуносликка ўтди. Шу залда метафоранинг қиёсий концепцияси юзага келди. Унга кўра, метафора – одатий номланишнинг тасвирий идрок этилиши. Бунда метафора яширин қиёс сифатида текширилади, қиёсий назария эса метафорик баённи икки таққосланаётган предметга боғлиқ бўлади, деб хулоса қилган.

Ўзбек адабиётининг нодир шоири Шавкат Раҳмон шеърини грамматик жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам ўзига хосдир. Ҳар қандай ижод маҳсули борки, у образли ифода натижасидир. Шавкат Раҳмон шеърларида қофиябозлик кўзга ташланмайди, мисраларда жумлаларнинг жойлашиши, шаклигача бошқа шеърлардан фарқ

⁹²Аристотель. Соч. в 4-х тт., т. IV. М.: 1983. Шунингдек: Ричардс А. Философия риторики (Бунда мақола куйидаги тўплам сирасида: Кассирер Э., Р.Якобсон, А.Ричардс, М.Блэк, Дж.Серль, А.Вежбицка, А.Ортони, Ж.Лакофф, Н.Гудмен, и др) // Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.58.

⁹³Ричардс А. Философия риторики (Бунда мақола куйидаги тўплам сирасида: Кассирер Э., Р.Якобсон, А.Ричардс, М.Блэк, Дж.Серль, А.Вежбицка, А.Ортони, Ж.Лакофф, Н.Гудмен, и др) // Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.58.

қилади. Шоир ижодида ҳам метафоралардан самарали фойдаланилган, ҳатто янги метафоралар ҳам яратилган. Қуйида унинг таҳлил учун танланган шеърларини таҳлил қиламиз:

*//Ёғилади майин сас, садо,
ёғар, ёғар шомурут қори,
ақадар хуш жодугар наво,
озод, қора сочлар ифори. //*

Мазкур бандда шоир «жодугар» сўзини навога нисбатан қўллаб, бошқа кўчма маънони ҳосил қилмоқда. Аслида бу сўз салбий маънони бериш учун қўлланилади. Шавкат Раҳмон ўз шеърда уни нақадар хуш, сеҳрловчи куй маъносида, инсонга ором бағишловчи маъносида қўллаган. Бошқа контекстларда, кўпинча насрий асарларда, жодугарнинг сеҳри ўз манфаатига хизмат қилади. Шеърда эса, жодугар наво инсонларга роҳат бағишламоқда. Бу янги метафорик маъно ҳисобланади. Аслида жодугар от сўз туркумига хос, аммо кўп ўринларда сифатловчи-аниқловчи вазифасида келиши айрим ҳолатларда кишини чалғитиши мумкин. Шу ўринда ўзбек тилида кўп маъноли сўзлар қандай ҳосил бўлиши ҳақида ҳам тўхталиш лозим. Тилда кўп маъноли сўзлар маъно кўчиш йўллари орқали ҳосил бўлади, аслида бу ҳам ўзбек тилининг бойиш манбаси ҳисобланади. Тўғри, сўз сон жиҳатдан кўпаймагани билан маъно жиҳатидан кўпаймоқда.

От сўз туркумига доир метафоралар асосан шаклий ўхшашликка таянади:

*//Хаёлимнинг тиришларига
гуллар оқиб келар қаёқдан —
рўмолларнинг **тирқишларидан**
йилт эткизиб қарар аёллар.//*

Бу ўринда тирқиш сўзи ҳам қаттиқ жисмларга, кўпинча, эшик, дераза, дарвоза, дарча кабиларнинг очилиб қолган қисмига нисбатан қўлланилади. Мазкур бандда эса, шоир томонидан рўмолга, матога нисбатан қўлланган. Шавкат Раҳмон шеърларида яна бунга ўхшаган кўплаб мисолларни учратиш мумкин.

*//Қовжирадим ёз гулидай
созинганча ўшал жойни,
холи кеча, **етим** ҳулво,
ярқираган улкан ойни... //*

Етим сўзи ҳам мазкур мисрада кўчма маънода қўлланилмоқда. Мазкур сўз ҳам контекстда турли маъноларни ифодалаб келади. Етим сўзи шеърятда бегона маъносидан ташқари яна ёлғиз маъносини ҳам беради. Ўзбек тилида девона сўзи, аксарият ҳолларда от сўз туркумига тегишли эканлиги таъкидланса-да, баъзан сифатловчи-аниқловчи вазифасида келади.

*//Туйғулардан **девона** кўнгул,
сахаргача юрармиз дайдиб.
Келармикин бу жодули тун,
келармикин дунёга қайтиб?!//*

Тилло сўзи аслида форс-тожик тилига мансуб туркий тилларда олтин сўзига синоним сифатида қўлланиладиган мазкур турдош от қуйидаги икки бандда икки хил ўхшашлик маъносини ифодаламоқда:

*//Сомон йўли бузилган зиё —
сайёранинг **тилло** зарраси.
Хаёл ўсган ёруғ лаҳзада
эҳтиёт бўл фосиқ дунёдан.//*

Мазкур бандда *тилло* сўзи ўзининг қимматбаҳолик хусусиятини ифодалаётгани йўқ. Бу ўринда тилланинг ранги назарда тутилмоқда. Кейинги бандда эса *тилло* сўзи бошқа бир метафорик маънони билдириб келмоқда. Унда *ғўра* сўзи олдидан аниқловчи вазифасида келиб, ҳали пишиб етилмаган мевалар олтинга ўхшатишмоқда. Бу ўринда тилланинг ялтираш хусусиятлари инобатга олиниши керак. Таъкидлаш жоизки, муайян сўз ифодалаган предметга хос барча хусусиятлар шу сўз билан боғлиқ турли метафораларни юзага келтиради:

*//Кўтарилар заминдан қудрат
шаббаларнинг учига қадар,*

*бирдан яшил шохларда **тилло**
ғўралар ҳам товланиб кетар.*//

От туркумига доир бўлган «кумуш» лексемаси бадий матнларда метафорик маънода кенг қўлланадиган сўзлардан бири бўлиб, қуйидаги бандда у аниқловчи - аниқланмиш эмас, эга-кесим муносабатида турибди:

*//Энди унинг сочлари **кумуш**,
оқ инакдай қўллари қадоқ.
Кўзларида лиммо-лим қадар
бағри доғли, юраги адоқ. //*

Шеъриятда *ғўра* сўзига нисбатан тилла сўзи қўлланилганига юқоридаги мисолларда гувоҳ бўлинди. Қимматбаҳо жисмларни ифодаловчи сўзлар контекстда асосан, сифат сўз туркуми бажарадиган грамматик вазифаларни бажаради:

*//Хайр, Баҳор! Алвидо, Баҳор!
Раҳмат, оппоқ гулларинг учун,
шохларимга **зумрад** ғўралар
қадаб қўйган қўлларинг учун.*//

Зумрад – қимматбаҳо тош бўлиб у шеъриятда, асосан, баҳор сўзига метафора бўлиб келади. Аммо мазкур бандда *ғўра* зумрадга ўхшатишмоқда. Баҳорга нисбатан қўлланганда умумий кўзни қамаштирувчи гўзаллик маъноси англашилади. *Ғўра*га нисбатан эса, ялтираш маъносининг ўзи қўлланмоқда.

Барча шоирлар томонидан онани таърифлаш учун турфа хил метафоралар қўлланилган. Кўп ҳолларда ижодкорларнинг онага нисбатан қўллаган ташбеҳлари бир-бирига ўхшаб қолади. Шавкат Раҳмон шеъриятида ҳамма жиҳат ўзига хосликка эга. Хусусан, онасига бағишлаб ёзган шеърида ўхшаши йўқ тасвирлардан фойдаланади. Янги сўз яратгани йўқ, аммо ижодкорлар ўринларда қўллаган метафорани у онага нисбатан қўллайди:

*//Гўзаллашиб кетарди борлиқ
Шаҳрихондан ўтганда **Офтоб**,
тўкиларди кулган чоғи дур,*

нур ўйнарди кўзларида соф.//

Шеър амалиётида *офтоб* сўзи кўпинча отага, подшоҳга, адолатга, қисман оналарга нисбатан қўлланилади. Шавкат Раҳмоннинг мазкур метафораси шеъриятда, тилшуносликда кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, унинг таржимаи ҳолини яхши билган ўқувчи шеърни икки ҳисса яхшироқ тушунади. Чунки шоир онасининг исми *Офтоб* бўлган. Бу маълумотдан хабари бўлмаган ўқувчи шеър куёш ҳақида ёзилган экан деган хулосага келиши табиий.

Шоир ва ёзувчилар бадий тасвир жараёнида наботот оламига кўплаб мурожаат қилиши маълум. Ҳайвонот олами шоирлар учун, асосан, рамзий маъноларни ифодалаш манбаидир. Шавкат Раҳмоннинг бу борада метафора ҳосил қилишда ҳам ўзига хос ёндашуви бор:

*//Илвасин йигитлар,
бобур йигитлар,
саждага бош қўйди ёвга терс қараб,
гулларни кемириб йиғлади итлар,
буюк бошни кесди қилич ярақлаб.*//

Мазкур бандда «илвасин» ва «бобур» сўзлари кўчма маънода қўлланаётгани сир эмас, аммо Бобур сўзи ўқувчи тасаввурида тарихий шахсни гавдалантиради. Аслида бобур сўзи арабчада шер деган маънони билдиради. Мазкур мисрада бу сўзлар ёввойи бўлса-да кўркмас, тутган ерини узадиган ҳайвонларнинг ўзига хос хусусиятларини йигитларга ташбеҳ қилмоқда.

Шоирнинг қуйидаги шеъри бошқаларига қараганда ҳаммага маълум ва машҳур бўлиб, бадий қиммати ҳам юқори, чунки унда қофиядан ташқари сўздаги кўчма маънонинг кучи ҳам сезилиб турибди. Шеърда баҳор ва ёз сўзлари ўзига хос метафорик маънони ифодалаб келмоқда:

*//Ҳали бирор ишни уддаламадим,
Ҳали ҳеч кимсани қилмадим рози
Беҳуда ўтибди гўзал умримнинг*

Қанчалаб чиройли баҳори, ёзи. // (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 14-бет)

Шоир мисралардаги сўзлардан шундай фойдаланганки, унинг ўзининг табиий ўрнидадек таассурот қолдиради. Қуйидаги бандда **чақин** сўзи ўзининг образли маъносини ифода қилиб турибди:

*//Фароғат борлигин унутиб қўйдим,
бағримга **чақинлар** тегди дафъатан.
Сендан улугроқ нарса йўқлигин
сочим оқарганда англадим, Ватан.// (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 14-бет)*

Маълумки, ҳар қандай ҳаёт ҳодисаси, инсон қалбига доир ҳар қанақа фикр-туйғу шеъриятда образ орқали, бевосита образли тилда аксини топади. Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам табиат бағридан танлаб олинган тимсоллар гўзал ва бетакрордир.

Энг сўнгги шеърларидан бирида ҳам ўз яқинлари, кадрдонларини метафорада ифодалаганини алоҳида таъкидлаш лозим:

*//Нодиражон, Шоиражон,
танам қимир этмайди,
олис-олис воҳалардан
тоғларимни чақиринг,
осмон тўла ҳаволар
фақат менга етмайди...//*

Буларнинг ҳаммаси Ватанга, туғилган заминга боғланганлик, ундан узилолмаслик – муҳаббат эди. Ҳиссиётларини шоир метафорадан маҳорат билан фойдаланган ҳолда баён қилган. Жумладан у «**бир шоир ётибди, денг, Худонинг ҳовлисида...**» ёки «...олис-олис воҳалардан **тоғларимни чақиринг**», дея мурожаат қилади.

Шунинг баробарида шоир тил имкониятларидан унумли фойдаланиб, шеърларида бир-бирига ўхшамаган синтактик

фигураларни, синтактик, стилистик комбинацияларни ярата олди. Маъновий кўчим ҳақидаги анъанавий таълимот метафоранинг бир неча туринигина ажратади ва метафора ясалишини қулай нутқий вазиятнинг юзага келиши билан боғлайди. Шу туфайли, метафорага нисбатан контекстлар ва ғоялар алмашинуви деб ёндашилмасдан, шунчаки сўзларга муқобил лисоний восита деб қаралиб келинди.⁹⁴

Белги билдирувчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги ўрни

Метафорани жиддий ва чуқур текшириш XX асрдагина ҳинд, хитой файласуф ва тилшуносларининг асарларини ўрганиш эвазига амалга оширила бошланди. Жумладан, XX асрнинг иккинчи ярмида антик давр фалсафаси тадқиқ этилиб, метафора тилнинг коммуникатив, номинатив, билиш мақсадларининг ажралмас қисми сифатида талқин қилинди. Бу вақтда метафорани ўрганувчи қиёсий назария Ж.Серль ва М.Блэк томонидан жиддий танқидга учради. Ж.Серль метафорани икки семантик маънонинг вербал, яъни метафорик ифода ва айнан бўлган контекстуал қуршовнинг таъсирлашуви ёки оппозициясига боғлиқ деб таъкидлади.⁹⁵ М.Блэк эса фанда биринчилардан бўлиб метафорани «қиёсни ифода этувчи эмас, юзага келтирувчи»⁹⁶ сифатида таърифлади. Бу ҳол кўплаб тадқиқотчиларни семантик алоқадорлик борасидаги изланишларга бошлади. Улар метафора ўхшашликни очмайди, балки уни яратади деб ҳисоблайдилар, яъни метафора илгари ҳеч кимнинг хаёлига келмаган икки буюм ўртасидаги ўхшаш жиҳатларни намоиш этади, дея таъкидладилар.

Метафорага бағишланган анъанавий қарашлар метафорани ундаги ғоялар алмашинувига туртки берувчи функцияларни инобатга олмаган ҳолда шунчаки лисоний бирлик, контекстуал

⁹⁴Ричардс А. Философия риторики. Бунда мақола қуйидаги тўплам сирасида: Кассирер Э., Р.Якобсон, А.Ричардс, М.Блэк, Дж.Серль, А.Вежицка, А.Ортони, Ж.Лакофф, Н.Гудмен, и др. Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.58.

⁹⁵Серль Дж. Метафора // Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.308.

⁹⁶Блэк М. Метафора // Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.158.

ўсиш деб баҳолади. Ҳолбуки, фикрнинг ўзи метафорик характерга эга, у қиёс орқали юз очади ва тилда ўз ифодасини топади.

Метафоранинг психолингвистик табиатини биринчи марта И.Сеченов ўрганди ва инсон ҳис-туйғуларининг белгиларга айланиш жараёнини соф физиологик омиллар билан асослади.⁹⁷

Ўзбек тилида метафораларни ўрганишнинг тарихи асосан Шарқ мумтоз адабиёти ва фалсафа мактаблари билан узвий боғлиқлигини атрофлича текширган У.Қобулова метафорани адабий истилоҳ деб баҳолайди ҳамда уни ўхшатиш (ташбеҳ)дан «бамисоли», «мисли», «каби», «сингари» сўзларининг тушиб қолиши эвазига фарқлайди.⁹⁸ Метафорани истиорага эквивалент ўрнида қўйиш⁹⁹ ҳам илмий-адабий меросимизда мавжуд бўлиб келган қарашлар маҳсулидир. Хусусан, араб олими Ибн Халдун, шунингдек, Умар Родиёний, Рашидиддин Ватвот, Қайс Розий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Шайх ибн Худойдод Тарозий, кейинчалик Фитрат сингари адабиётшунослар метафорани шеърӣ санъат сифатида кўрсатдилар.¹⁰⁰

Ўзбек тилида метафораларни ўрганишнинг тарихи туркий тилшуносликнинг бу борадаги ривожини билан узвий боғлиқ. Жаҳон метафорологик тадқиқотлар тадрижий ривожига кузатилгани каби метафоранинг туркологияда ўрганилиш масаласи турли лингвистик парадигмалар тамойиллари акс этган ва даврий аҳамиятга эга бўлган масалалардан ҳисобланади.¹⁰¹

Барча тилларда кузатилгани каби метафораларни текшириш ўзбек тилшунослигида ҳам XX асрнинг сўнгги ўн йилликларига келиб ўзининг жиддий илмий-тадқиқий ривожини топди.

⁹⁷Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. –М.: Огиз, 1947.

⁹⁸Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т.: 2007.

⁹⁹Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т.: 2007; шунингдек, Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1970.

¹⁰⁰Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т.: 2007.

¹⁰¹Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентриқ тадқиқи (номинатив аспект): Филол. фан. док. (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 45.

Ўзбек лексикологиясига доир кенг қиррали изланишлар муаллифи М.Миртожиев метафораларни нутқ ва тил ҳодисаларига кўра турларга ажратади. Немис тилшунослигидаги метафораларнинг: персонификация, символизация, аллегория, синестезия деб номланган кўринишларига: «Нутқ ҳодисасига оид метафораларнинг бу кўринишларини баъзи ўзгаришлар билан тил ҳодисасига оид метафораларга татбиқ этса бўлади. Бунда нутқнинг соф ўз хусусиятидан келиб чиққан символизация ва аллегорияларни чиқариб ташлашга тўғри келади. Чунки символизация нутқ кечимидаги эллипсис билан боғли содир бўлувчи метафорадир. Аллегория эса нутқ кечимидаги қочирим ва интонация билан боғли ҳолатда юзага чиқади. Шундан келиб чиқиб, тил ҳодисаси бўлган метафоралар оддий метафора, персонификация ва синестезия каби кўринишларга бўлинади»¹⁰², -деб муносабат билдиради.

Олимнинг таърифича, *оддий метафорани* деярли қисқарган ўхшатиш деб бўлмайди. Оддий метафора референтларнинг оддий қиёси, ўхшашлигига асосланса, персонификация жонсиз референтнинг жонли референтга ўхшатилишига; синестезия бир сезгида ҳис қилинган референтнинг бошқа сезги билан ҳис қилинган референтга белгиларини онгда умумлаштириб қиёсланишига, ўхшатилишига асосланади.

Юқорида кўриб ўтилган метафораларнинг барчаси, асосан, оддий метафоралардир.

Тилшунос Р.Қўнғуров метафорани яширин ўхшатиш деб атаб, уни оддий қиёсдан фарқлайди: оддий қиёс ҳам доим асосий икки аъзодан ташкил топади, метафорада эса фақат иккинчи аъзо – ўхшатиш нарса қолади, ўхшаган нарса туширилади, лекин у контекстан очик сезилиб туради. Демак, метафорада тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи аъзо орқали идрок қилинади.¹⁰³ М.Йўлдошев эса тилшуносликда мазмун жиҳатдан

¹⁰²Миртожиев. М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Mumtoz soʻz, 2010 – Б. 96-97.

¹⁰³Қўнғуров Р.Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т.: 1977. – Б. 37.

метафораларнинг уч тури, яъни одатий метафоралар, синестетик ва жонлантириш метафоралари фарқланишини айтади.¹⁰⁴

Шунингдек, тилшунос олим Н.Маҳмудов ҳам метафоралар орасида синестетик метафораларни ажратади ва «синестетик метафоралар таркибидаги сўзлар ўзаро зид, бир-бирига мутлақо қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Бундай ғайриодатий бирикмалар «оксюмарон бирикмалар» ҳам деб юритилади (мас. *Яхшидур аччиқ ҳақиқат лек ширин ёлгон ёмон. - Э.В.*)» деб ёзади.¹⁰⁵

Д.Худайберганова метафораларни матнда муҳим когнитив-семантик аҳамият касб этиш билан бирга тил эгаларининг миллий-маданий тафаккурига хос жиҳатларни намоён этувчи ҳодиса сифатида баҳолайди, ўхшатиш ва метафоралар асосига қурилган матнларнинг муайян тилда қолиплашган матн шакллари аниқлаш имкониятини беришини айтади. Олима уларни матннинг прецедент шакллари сифатида баҳолайди.¹⁰⁶

Ўзбек тилшунослигида бир гуруҳ олимлар ва тадқиқотчилар жонлантиришни метафора қуршовида, унинг махсус тури сифатида изоҳлайдилар. Л.Джалолова эса жонлантиришни метафорадан кескин фарқ қилиб, уни мустақил тасвирий восита сифатида талқин этади. Унингча, жонлантириш метафорадан фарқли ҳодиса, «унда инсонга хос ҳаракат, ҳис-туйғу, сўзлаш, фикрлаш жонсиз предметларга кўчирилса ҳам, лекин улар орқали инсон тушунилмайди».¹⁰⁷ Бундан фарқли, М.Миртожиев жонлантиришни метафоранинг мазмуний бир тури сифатида кўрсатади. Бизнингча ҳам ушбу фикр илмий ҳақиқатни ифода этади.

Шавкат Раҳмон шеъриятида белги билдирувчи, ҳаракатни ифодаловчи сўзларга қараганда метафора ҳосил қилишида от сўз туркуми каммаҳсул ҳисобланади. Шундай бўлса-да, бу борада

¹⁰⁴Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Т.: 2002. – Б. 73.

¹⁰⁵Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. –Т.: 2009. – Б. 80.

¹⁰⁶Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ тадқиқи: Филол. фан. док-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 2015. – Б.18.

¹⁰⁷Ҳасанов А.А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида жонлантиришлар лингвопоэтикаси. Научный мир Казахстана. 4 (32) 2010. – Б.37-38.

шоирнинг метафора яратиш маҳорати, мавжудларидан фойдаланиш услуби баъзан бошқаларникидан анча фарқ қилади:

*// Оқ сукунат портлар саҳарда,
кун нурида ёниб, ярақлаб,
чопиб кирар **совуқ** шаҳарга
ялангоёқ яшил дарахтлар.//*

Мазкур мисраларда ажратиб кўрсатилган икки ўринда метафора иштирок этмоқда. Бу ўринда «**совуқ**» сўзига алоҳида урғу бериш лозим. Чунки контекстдан ташқарида **совуқ шаҳар** ўз маъносида ҳароратнинг ниҳоятда пастлигини ифодалаши ҳам мумкин. Аммо бандда «**яшил дарахтлар**», «**кун нурида ёниб ярақлаб**» бирикмалари совуқ сўзининг метафорик маъно ифодалаб келаётганини билдиради.

Қуйидаги мисраларда қўлланилган «**асов**» сўзи эса сойга нисбатан кўчма, ўхшатиш маъносида келмоқда:

*//Унутганим йўқдир ҳали
ўрикзорни, **асов** сойни,
сой бўйида кўздан холи
бақатерак ўсган жойни.//*

Бошқа бир шеърда асов белги билдирувчи лексемаси мавҳум от олдидан келиб бошқа бир метафорик маъно ифодаламоқда:

*//**Асов** кўнгил...
эргашар андом,
қадим йўлдан қайга етаклар.
Қоронгилик қуюлар қандоқ,
қандоқ титрар эди чечаклар.//*

«**Асов**» сўзи ҳам сойга нисбатан қўлланганда, ҳам отга нисбатан қўлланганда жиловлаб бўлмайдиган, тўсиб бўлмайдиган каби ўхшашроқ маъноларни ифодалайди. Бироқ шоир уни кўнгилга нисбатан қўллаганда, бутунлай янгича маъно, шеърга ўзгача мазмун бағишлаб турибди. Бу ошиқ кўнгилнинг ҳолатини рўй-рост ифодалаб турибди. Қуйидаги бандда «**қора**» ва «**ёруғ**» сифатлари

ҳам орттирма даражада қўлланиб, ранглар ўхшашлик асосида шоир истаган маънони англатиб турибди:

*// Гўзаллик, покликдан уялиб,
қисилиб, қимтиниб турасан,
қоп-қора деворга суяниб,
ён-ёруғ хаёллар сурасан. //*

«Ёруғ» сўзи кун, келажак сўзларига нисбатан кўп қўлланилади, аммо хаёлларга нисбатан ишлатиш, бунинг устига орттирма нисбатдаги шаклидан фойдаланиш шеърӣ бандга ўзгача руҳ бермоқда.

Шавкат Раҳмон ёш ўзбек шоирларига мурожаат қилиб битган шеърӣда ҳам «**ўткир**» сўзи қуйидаги кўчма маъноларда қўлланган:

*//Сўзларни қайрайлик,
тагин қайрайлик,
токим кескир бўлсин бамисли олмос,
Ўткир сўз қолмаса шоирларидан,
ўткир сўз қолмаса...*

Ҳеч нарса қолмас. // (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 15-бет)

Сўзлар матнда турли маъноларни ифодалаб келади, жумладан, «**ўткир**» сўзи ҳам асл маъносидан ташқари ҳидга, сўзга, нигоҳга нисбатан қўлланилиб, турли метафорик маъноларни ифодалаб келмоқда. Шавкат Раҳмон шеърӣятаида эса бу сўз нафасга нисбатан қўлланаётган бўлса-да, «**райҳон**» сўзидан кейин келгани учун «**нафас**» сўзи ҳам кўчма маънода келмоқда:

*//Шаббодалар олиб келади
райҳонларнинг ўткир нафасин,
япроқларнинг ораларида
икки қушнинг бахтиёр сасин.//*

Ўзбек тилида «**яхши**» сўзи жуда кўп маъноларда кела оладиган полисемантик сўзлардан ҳисобланади. Унинг турли сўзлардан олдин келиб ҳар хил маъноларни ифодалаши тилимизнинг сўз бойлигини кўрсатади:

//Кўз ёшингни сочма тунларга.

*асраб қўйгин **яхши** кунларга.//*

«**Яхши**» сўзи билан келувчи сўзлар қарийб 100 дан ортиқ маънода фаол қўлланишини эътиборга олиб, бу ҳодисанинг илмий асосини топиш зарур. Матнда «**яхши**» сўзи қандай хусусиятга эга? У бир сўзнинг турли маъноларими, ёки маъно кўчишининг таъсири борми? Тилимизда мавжуд «чайир қоидалар» талабига кўра мазкур сўз бир маъноли – моносемантик сўз ҳисобланади. Унинг полисемантик хусусиятлари ҳам барчага маълум, бироқ турли сўзлар билан қўлланганда турли, бир-бирига ўхшамаган, бири иккинчисига алоқаси бўлмайдиган маъноларни ифодалаши илмий жиҳатдан текшириб кўрилиши лозим (*яхши бола – одобли, яхши ота – ғамхўр, яхши уй – шинам, яхши пул – мўмай, кўп*). «**Ёруғ**» сўзи ҳам келажак, тақдир каби сўзлар билан кўп қўлланиладиган полисемантик сўз бўлса-да, қуйидаги шеърда мазкур сўз «**бош**» сўзига нисбатан ҳам қўлланмоқда:

//Эҳтиёт бўл

номард жўрангдан,

синаб кўриш учун дошингни,

олмасин-да тагин мўлжалга

*пистирмадан **ёруғ бошингни**. //*

Аслида мазкур шеърда метафоранинг кам учрайдиган қўшалок формаси қўлланилган бўлиб, бу ўринда «**ёруғ**» сўзи – эзгу маъносини, «**бош**» сўзи – ақл, тафаккур маъноларини ифодалаб келмоқда.

Таҳлил давомида Шавкат Раҳмон тилимиздаги сўзларни ўқувчи кутмаган сўз билан қўллаб, янгидан-янги маъноларда қўлламоқда. Масалан, «**порлоқ**» сўзи ҳам *келажак, хотира* сўзлари билан метафорик маъно ҳосил қилар эди, қуйидаги бандда бу сўз гулларга нисбатан қўлланилиб, янги кўчма маънони ифодаламоқда:

//Ишон, одам, баҳорга ишон,

қара, гўдак каби безубор —

*мингинчи бор оловдай **порлоқ**
гулларини кўрсатар баҳор.*//

«**Порлоқ**» сифати «**гуллар**» турдош отига боғланганда шаклий ўхшашлик маъноси орқали янги метафорик маънолар ҳосил қилмоқда.

Табиатда мавжуд қуш ранглари ҳақида кишида муайян тасаввурлар бор ва энг кўп учрайдиган ранглар ҳам маълум, бироқ шоир томонидан қўлланаётган мазкур ранг билдирувчи сифат муаллиф томонидан бошқа мақсадда, ўзга бир ифода учун танланган. Ушбу бандда нафақат белги билдирувчи, балки ҳаракат билдирувчи сўзлар ҳам янги метафорик маънода қўлланганини кузатиш мумкин:

*//Шарқиратар асов сойларин,
нафасидан ранглар уфурар,
ўйнайверар **яшил** қушларин,
гулларини **ёндираверар**... //*

Шоир ижодида гулларга нисбатан «**порлоқ**» сўзи кўчма маънода қўллангани бизга маълум, аммо «**ёниқ**» сўзининг метафорик маънода бошқа сўзлар билан келиши ҳам одатий ҳол. Қуйидаги мисраларда «**ёниқ**» сўзи «**гуллар**» сўзи билан бирга қўлланиб, ўқувчида янги таассуротлар ҳосил қилмоқда:

*//Тоғлар тиниқ қорини берар,
яшил водий — **ёниқ** гулларин,
кечаларнинг бағрини ёқдим,
мазахладим сассиқ кўлларин. //*

Кузатишлар Шавкат Раҳмон қўллаган аксарият белги билдирувчи метафоралар асосдан англашилган маънога, белги асосидаги ўхшашликка таянмай, от-метафоралар каби шаклий ўхшашликка алоқадордек таассурот қолдиради: табиат унсурларларининг, гарчи инсон каби бўлмаса-да, тирик эканлиги илмий тасаввурлар орқали маълум, бироқ шоир томонидан сувга нисбатан «**тирик**» сўзнинг қўлланилиши шеърда янги метафорик маънони ҳосил қилмоқда:

*//Тирик сувман — гажир, ўйноқи,
кунлар ухлар қучоқларимда,
бекор боқмас ҳамиша мафтун
дарахтлару ўт-ғиёҳлар ҳам.//*

Ўз хусусиятига кўра сув табиатни жонлантиради, бироқ унинг ўзи жонли ёки тирик эканлиги ҳақида аксарият ўқувчида, олимлардан ташқари тасаввур мавжуд эмас, шунинг учун шеърда «**тирик сувман**» дея қўлланилиши одатий ҳолат эмас.

Контекстда одатда «**совуқ**», «**илиқ**» сўзлари бир қанча кўчма маъноларни ифодалаб келади, шундай одатий ўхшатиш Шавкат Раҳмон ижодида ҳам учрайди:

*//Жуда зарур саҳардан бошлаб
кўчаларни суйиб босмогинг,
қотиб қолган **совуқ** юзларга
илиқ табассумлар осмогинг. //*

Белги билдирувчи сўзлар, асосан, предметни ифодаловчи сўзлардан олдин келиб аниқловчи вазифасида келади. Баъзан сифат сўз туркумига доир айрим сўзлар ҳаракатни ифодаловчи сўзлар билан боғланганда ҳолатни билдиради. Қуйида «**қаттиқ**» сўзи кўчма маънода қўлланилган:

*// Унча қув эмасди шекилли, фақат
кўзлари ғалати кулиб турарди,
ўзини хотиржам тутарди, аммо
негадир юраги **қаттиқ** урарди.//*

Аслида «**қаттиқ**» сўзи юрак уришининг овозига нисбатан қўлланилганда, баланд маъносини англатади. Юрак қаттиқ ёки юмшоқ уриши каби ифодалар нутқда услубий ғализлик ҳисобланади.

Айрим салбий маънони ифодаловчи сўзлар ҳам нутқда баъзан кўчма маъноларда қўлланади. Белги-хусусиятни ифодаловчи «**дағал**» сўзи қуйидаги бандда вақтни ифодаловчи сўзлар билан бирга қўлланган ва янги метафорик маъно ҳосил қилмоқда:

//Мен сезмай қолибман, ўйноқи кўзи

*юракнинг тубига бориб етибди,
жарангдор ва сирли кулгисин, айёр
дағал кунларимга осиб кетибди.//*

Оғир кунлар, ёмон кунлар, ҳатто қора кунлар каби кўчма маънолар нутқ жараёнида тез-тез учрайди, бироқ **«дағал»** сўзининг кунга нисбатан қўлланилиши ноанъанавий ёндашувдир. Бу шоир томонидан фойдаланилган янги метафорадир.

Тил воситаларидан бундай унумли фойдаланиш, шоир ижодида бошқа асарларда учрамаган нодир ўхшатишларни содир қилади. Масалан, **«эр йигит»** сўз бирикмасида метафора бор деб бўлмайди, шунчаки, одатий сифатловчи-сифатланмиш муносабати, аммо **«эр»** сўзининг қизга нисбатан қўлланилиши – бу янги нутқий ва услубий ҳодисадир. Буни метафора деб ҳисоблаш мумкин:

*//Борми эр йигитлар,
борми эр қизлар,
борми гул бағрингда жўмард нолалар,
борми бул туфроқда ўзлигин излаб,
осмону фалакка етган болалар.//*

Баҳор тасвирига бағишланган қуйидаги шеърда қўлланилган тасвирий ифодалар орасида ранг ифодаловчи **«сафсар»** ва **«оқ»** сифатлари янги метафорик маъно ҳосил қилмоқда:

*Энди сафсар кечаларда оқ
машъалалар тутиб улузвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни ахтариб баҳор.*

Одатда баҳорни тасвирлаганда ижодкорлар томонидан **«оқ»** белги ифодаловчи семаси фаол қўлланилади, бироқ **«сафсар»** сўзининг кечага нисбатан қўлланилиши ҳам Шавкат Раҳмоннинг янгича тасаввурини акс эттирган.

Умуман олганда, шоир ижодида белги билдирувчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги иштироки фаол эканлиги, қолаверса, муаллиф томонидан танланган ва маҳорат билан қўлланган метафоралар ўзига хос, такрорланмас эканлигини таъкидлаш лозим.

Унинг ижодида от ва сифатга қараганда, феъл сўз туркумига доир сўзлар ҳам янгидан-янги маъно кўчишларни содир қилган. Бунга таҳлил жараёнида тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ҳаракатни ифодаловчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги аҳамияти

Метафорани сўзловчининг лисоний-ментал доираси билан чегаралаш мушкул: инсоннинг метафоралардан фойдаланиш билан боғлиқ фаолияти уни ердаги қолган мавжудотлардан фарқлантириб турувчи яна бир жиҳатдир. Бинобарин, О.Лагутанинг фикрига кўра, «метафора» атамаси ўзининг поэтик-риторик истеъмол доирасидан аллақачон чиқиб кетган, ландшафт унсурлари, дизайн предметлари, тарихий ва маиший воқеалар, бадий услуб ва воситалар, ахборот технологияларидаги йўналишлар ҳам бугунги кунда метафоравий талқинда қабул қилинмоқда.¹⁰⁸

Кўринадики, метафоралар борасидаги қарашлар ниҳоятда мунозарали. Бу эса мазкур илмий мавзунинг жиддий тарзда ишланмаганлигини, етарли даражада янгилигини, оригиналлигини, шу билан бирга, ўта долзарблигини исботлайди. Шавкат Раҳмон шеъриятида метафораларнинг ўрни ва аҳамияти катта бўлиб, шоир ўз шеърларида белги ёки предметни ифодаловчи сўзлар билан бир қаторда ҳаракатни ифодаловчи сўзлар иштирокида ҳам бетакрор метафоралар ярата олган. Масалан, «Ҳамал» номли шеърида ҳайвонларга хос бўлган хусусият, жараёнга табиатда содир бўладиган ҳолатни ўхшатиб ажойиб метафора ҳосил қилади:

//Эриб битди поёнсиз қорлар,

*яна кўҳна замин **туллади.***

Водийдаги улкан ўриклар

бир кечада оппоқ гуллади.//

Аслида ҳайвонот олами ҳам табиатнинг бир қисми бўлса-да, уларга хос жиҳатларнинг биридагисини бошқасига кўчириш

¹⁰⁸Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты / Новосибир. гос. ун-т. –Новосибирск, 2003. Ч. 1. –С.7.

услужбий ва мантикий жиҳатдан номутаносиб. Шундай бўлса-да, Шавкат Раҳмон «**тулламоқ**» феълини заминга нисбатан муваффақиятли қўллай олган. Бу эса шоирнинг метафоралардан ўз ўрнида фойдалана олиш маҳоратини намоён этади.

Шеърнинг образли, таъсирли чиқиши учун шоир табиатнинг барча ҳодисаларига мурожаат қилиб кўрган. Юқоридаги бандда ҳайвонга хос хусусиятни коинотга кўчирган бўлса, қуйидаги мисрада қушларга хос асосий хусусиятни табиат ҳодисаларидан бўлган булутга нисбатан қўллайди:

*//Оқ булутлар ерга қўндими,
мўъжизалар бўлдими содир?
Оҳ, нақадар ажойиб тунда
оқ машъала экилган водий.//*

«**Кўнмоқ**» феъли аслида қушларнинг асосий хусусиятини англатади. Табиатда ҳар бир жонзотнинг ўзига хос хусусияти бўлади. Масалан, инсонлар, баъзан ҳайвонлар, ҳатто қушларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин бўлган «**ахтармоқ**» феъли баҳорга нисбатан қўлланилганлиги шеърга ўзгача руҳ бағишламоқда:

*//Энди сафсар кечаларда оқ
машъалалар тутиб, улузвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни **ахтариб** баҳор. //*

Энди наботот оламига хос бўлган айрим хусусиятларнинг ўқувчи тасаввур қилиши қийин бўлган ҳодисаларга нисбатан ҳам қўллаланишини шоир ижодида бевосита кузатиш мумкин:

*//Кунлар **пиша бошлайди** яна,
рангларини бошингда элар,
Хаёлингни чақмоқлар каби
ёритувчи лаҳзалар келар. //*

Айнан кунларга нисбатан «**пишмоқ**» феълининг қўлланилиши, фақат шеърятдагина содир бўлиши мумкин. «**Пишмоқ**» феъли ишга, овқатга, мевага нисбатан қўлланиб келади.

«Туркийлар» шеърида эса инсонларга хос бўлган ҳаракат-ҳолатлар ҳайвонларга, хусусан, итларга нисбатан қўлланилади. «**Йигламоқ**» феъли инсонлардан ташқари баъзан бошқа жонзотларга нисбатан ҳам ишлатилади. Қуйидаги бандда «**йигламоқ**» феъли итга нисбатан қўлланганда шаклан феъл кўчма маънода қўлланмоқда, мазмунан олганда бу ўринда от сўз туркуми, яъни итлар сўзи бошқа бир маънони ифодалаш учун келтирилган:

*//...саждага бош қўйди ёвга терс қараб,
гулларни кемириб **йиглади** итлар,
буюк бошни кесди қилич ярақлаб.//*

Шоирнинг «Тонг очар кўзларин...» шеърида феъл сўз туркумига доир кўплаб сўзлар метафоранинг ўзига хос намуналарини ҳосил қилмоқда:

*//Тонг **очар кўзларин эриниб**,
севинчдан **йиглайди** қиёқлар,
чечаклар **жилмаяр севиниб**,
шамолда **чўмилар** гиёҳлар.//*

Ажратиб кўрсатилаган феъллар одатда инсонларга хос хатти-ҳаракатларни ифодалаб келади. Энди мазкур феъллар табиат ҳодисаларига нисбатан ҳам қўлланилиб, шеърнинг таъсирчанлигини, образлилигини таъминлаб бермоқда. Қуйидаги мисраларда ҳам шу ҳолат кузатилади:

*//Қурбақа **варақлар** баёзин,
гулдан бол сўради арилар,
чигиртка **қайрайди** овозин,
парвозда ниначи — **парилар**.//*

Шоир «Ой синиғи» шеърида кўплаб шеърият намуналарида учрайдиган ҳодисанинг тескараси рўй берган, яъни кўпгина шеърларда шоирлар инсонни тасвирлаш учун табиат ҳодисалари, табиат унсурларидан фойдаланилади. Шавкат Раҳмон шеърларида эса бунинг акси – у табиатнинг образли, инсонга тушунарли тарзда тасвирлаш учун инсон образидан, шахсларга хос хатти-ҳаракатлардан унумли фойдаланган:

*//Ой синиги тўла сувлоққа
шаршарадай қуйилар ёллар.
Бу ёлларни силар меҳрибон
шабадалар — маънос аёллар.//*
Ёки қуйидаги мисраларда ҳам шу ҳолат:
*//Кўк ёлларин сувга ботириб
не замонки сув ичар отлар.
Атрофдаги кўм-кўк адирлар
- ўтовларда ботирлар ётар...//*

Ушбу шеър бошдан охиригача кўчма маънода қўлланган феъллардан иборат, шоир бу турдаги метафоралардан фойдаланиб, ўқувчида ёрқин тасаввур ҳосил қилишни мақсад қилган ва буни маҳорат билан уддалагани кўриниб турибди. Биргина «хўрсиниб» ва «югурмоқ» феълларининг ўзи кишида шоир ифодаламакчи бўлган манзарани тиниқ чизиб бера олади:

*//Тоғ хўрсиниб юборди оғир —
водийларга югурди шамол,
юзларини яширди ҳилол. //*

Шеър бандларида таъкидлангани каби инсонга хос барча ҳаракатлар табиат ҳодисаларига нисбатан қўлланган, фақат «уйғонмоқ» феъли «юррак» сўзига боғланиб, унинг қалб маъносидаги мавҳум тушунчани, бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш заруратини ифодаламакда:

*//Тоғ хўрсиниб юборди оғир,
теран хобдан уйғонди юрак,
тоғлар каби хўрсинмоқ керак. //*

Баҳор тасвирини беришда шоир табиатдаги турфа ўзгаришларни шахс ва ҳашаротларга тегишли бўлган хатти-ҳаракатлар воситасида, ўхшатиш асосларига таянган ҳолда тасвирлаб берган. *Вақтнинг оппоқ кўйлагини ечиб, бошқасини кийиши,* яъни фасллар алмашинувини образли тарзда ифодалаб бера олган:

*//Ечиб оппоқ кўйлагани вақт,
кийди яшил гулли кўйлагин.
Юрак, уйгон, капалак каби
чечакларга қўниб ўйнагин.//*

Шавкат Раҳмоннинг баҳор тасвирига бағишланган деярли барча мисралари, асосан, метафорага асосланган. Шоирнинг бошқа ижодкорлардан фарқи шуки, у табиат ҳодисаларини, борлик ўзгаришларини инсонга таниш ҳиссиётлар асосида мўйқалам билан чизилгандек тасвирлаб бера олади. Бунда асосий вазифани феъл туркумига доир сўзлар бажариши қуйидаги намунадан англашиб турибди:

*//Майсаларин тараб, парвозга
шайланади чексиз далалар.
Ўспиринлар қучогида маст
Қирда асир тушган лолалар.//*

Тасвир метафоралар орқали шунчалар аниқ чизилганки, беихтиёр *асир тушган лолалар*ни кўз олдига келтириш мумкин. Қуйидаги мисраларда ҳам ажратиб кўрсатилган барча сўзлар ўз маъносида эмас, ҳар бири ўхшашлик асосида мисра учун зарур бўлган маъноларни ифодалаб келмоқда:

*//Богларда оқ аланга гурлар,
телба қилар шамоллар иси,
гилос гулин кийган кўчада
оқиб борар қизлар кулгиси. //*

Мисрада «*оқиб бормоқ*» феъли, маълумки, суюқ ҳолатдаги моддаларга хос хусусият, бироқ шоир уни *қизлар кулгусига* нисбатан қўллаб шеърнинг жозибадорлигини таъминламоқда.

*//Гуркираган бу рангин олам
туйғуларни ўйнатиб таишлар
ва ажойиб кунлар умримда
атиргулдай очила боишлар.//*

Таҳлил жараёнида метафоранинг унга ёндош бошқа ҳодисаларга муносабатини ҳам ўрганиш зарурати пайдо бўлмоқда.

Жумладан, истиоранинг шеърий матнларда метафоралар билан битта чизикда қўлланилаётгани қуйидаги мисраларда кузатилган:

*//Субҳидамда ям-яшил дарахт
деразамга юзини босди,
керишгандай ойнак сатҳига –
гулларини оҳиста ёзди. //*

Навбатдаги мисраларда ҳам худди шундай истиорага ўхшаш ҳолат кўзга ташланмоқда, яъни ажратилган сўзлар бу ўринга алоқадор бўлмаса-да, вақтинчалик омонатга олиб турилган, чунки «**шошиш**», «**қувониш**» инсонга хос бўлиб, вақтинча шамолларга нисбатан қўлланилиб турибди:

*//Қирчиллаган шабада келди,
кўпирганча шошиб, қувониб,
Баҳор, жисми очилиб, яшнаб,
босиб кетди атир тумани.//*

Қуйидаги бандда биргина «**ўргатмоқ**» феъли қўлланилган бўлиб, шеър муаллифи табиат ҳодисаларининг муаллим сингари инсонга қандай яшашни ўргатиши ифодаланмоқда. Дарахт мисолида бир инсон тақдирида содир бўладиган турли синовларнинг бўлиши ва сабр қилган киши кўкламга ҳам етишига ишоралар сезилиб турибди. Шоир «**ўргатмоқ**» феълини дарахтга нисбатан қўллаб, ҳаёт фалсафасини ўқувчига англатмоқда:

*//Гўё қуёш парчалангандай...
Ғарқ қилади оламни фараҳ.
Ҳар баҳорда менга эринмай
яшамоқни ўргатар дарахт.//*

Мисраларда кўпинча «**уйғонмоқ**» феъли мавҳум тушунчаларга нисбатан қўлланиб, баъзан ўсимликларга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин, аммо қуйидаги мисраларда «**уйғонмоқ**» феъли **шамол** сўзи билан бирга ишлатилган ҳолда ёз таровати тугаб, табиатда олтин куз бошланаётгани, саратон кунлар ҳукмрон бўлган пайтларда **совуқ шабадалар** худди инсон каби бир муддат ухлаб тин олаётгани тасвирланмоқда:

*//Тоғларга термулиб суради хаёл...
Олой қирларидан
Кетар саратон,
Совуқ шабадалар **уйғонди** тагин.
Қушлар қий-чувига тўладир
Осмон.//*

Куйидаги мисраларда тоғлар шакл жиҳатидан, балки сабрли, чидамли эканлигидан, кўриниши инобатга олинган бўлиши ҳам мумкин, туяларга ўхшатилмоқда. Мисраларда «**қуриган**» сифатдоши илк маротаба Шавкат Раҳмон томонидан йилларга нисбатан қўлланмоқда. Йилларни «**чайнамоқ**», «**кавишмоқ**»ни тасаввур қилиш фақат ўхшашлик нуқтаи назаридан мантиқли бўлиши мумкин:

*//Тоғлар –
Нортуялар абадий **чўккан**,
қуриган йилларни **чайнаб**, **кавишаниб**.
қани, ясовуллар, туякашлари,
тиллали, жавоҳирли сандиқлар қани?//*

Аслида сўроқ олмошларининг ўрни сўроқ гапларда жумла бошида бўлиши керак, бироқ шеъринг матнларда у мисра сўнгида ҳам келиши мумкин. Юқоридаги бандда **қани** олмоши мисра боши ва охирида келиб шеърнинг жозибадорлигини таъминламоқда. Кейинги мисрада шоир сифатдошнинг кўчма маънода қўлланилганига гувоҳ бўлиши мумкин. Тарихни ўқувчи кўз ўнгида гавдалантириш мақсадида шеър муаллифи мозийни шахс сифатида жонлантирмоқда:

*//қариси таланган,
қароқчиларнинг
изларини яшириб юборган мозий.
яширган йилларнинг чангалзорлари
сарбонни ўлдирган қотил овози. (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб,
15-бет)*

Шоир ушбу шеърда кўп маъноли сўзлардан шундай ўринли фойдаланганки, беихтиёр руҳият тасвири, ҳолат ифодаси биринчи планга чиқиб қолади. Иккинчи даражали бўлаклардан сифатловчи-аниқловчи кўчма маъно ифодалаб келмоқда. Айни пайтда халқининг, миллатининг бутун фожиаси, биринчи навбатда, шу халқнинг ўз ютуғи камчиликларига бориб тақалиши уни ўйга толдирди, миллат бошига тушган фожиаларнинг сабаб ва илдизини рўйи рост айтишга, миллатни уйғотишга шошилди. Чунки бундай яшаш тарзи ҳали ҳам давом этарди. Шоир бундай кечинмаларини ёрқин ифодалаши учун ўхшатиш, истиора, метафораларга мурожаат қилади.

Ижодкор бир шеърида бир нечта кўп маъноли сўзларни қўллаб, шеър бандларида маъно кўчишининг деярли барча турларидан фойдаланади. Замон ҳар доим ҳам шоирнинг кўнглидаги гапларни очик айтишга имкон бермайди. Шу боис у чечаклару гиёҳлардан, тошларнинг гуллаши, юлдузларнинг кулашидан, тоғларнинг уйғоқлигидан биз ва сиз излаб топгандан ҳам кўпроқ маъно истаган. Уларни ўз фикрларини ифодалаш воситасига – тимсолу рамзларга, мажозий ифодаларга айлантирди ва синтактик фигуралардан унумли фойдаланган ҳолда баён этди:

*//Тош ҳам гулларми деб,
минглаб калтабин
гурзисин дўлайиб йиқилган пайтда,
мардона илжайиб, кўрасиз, дедим,
бир кун гуллайди бу тош, албатта. // (Абадият оралаб, 17-бет)*

Энди мисраларни метафора қўлланилганлиги бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, шоир мазкур шеърида ҳам феъл, ҳам сифат сўз туркумига доир сўзларни қўллаб, шеъриятга хос бўлган эмоционалликни янада оширмоқда:

*//Балки тош ҳозироқ
минг рангли жилода яшнаб, ўзгариб,
балки бу гулларни кўрмаётгандир*

*ҳаттоки шоирнинг **ўтқир** кўзлари...// (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 54-бет)*

Шавкат Раҳмон ўз ижодида метафоралардан унумли фойдаланиб мисраларда фикр, кечинма ифодалашнинг энг таъсирли нуқтасига чиқа олди. Аммо шуниси эътиборлики, Шавкат Раҳмон шеърни публицистик услубда ифодаламади, тил воситаларидан ниҳоятда самарали фойдалана олди, бадиийликнинг, шеърнинг энг гўзал намуналарини яратди.

Ўз ижодида бир вақтлар дўсти йўқлигидан куйиниб шеър ёзган, энди қуриб тугаётган денгизнинг ҳасратида бўлган шоир миллатининг манқуртлашиб, жисмонан заифлашиб бораётганидан аламдалигини ҳам гўзал метафорик ифодаларда тасвирлаб бермоқда.

Инсоннинг азалий ва абадий дардлари, муаммоларини англаш ва англатишга уринган қалбнинг ўз-ўзини намоиш қилиши эди. Шавкат Раҳмон ҳам сўз қудратини шундай ҳис етди.

«Абадият **оралаб** Ўшга қачон етамиз», - дея шоир ўзининг ҳис-туйғуларини, ёниқ овозининг ўлмаслигига ишончни ифодалашда метафорадан унумли фойдаланган:

//Агар етти қават ернинг қаърида

*ётсам-да, **ларзага солиб** ҳавони,*

элимнинг юрагин

топар барибир

*жисмимни куйдириб **учган** овозим...// (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб, 22-бет)*

Шоир шеъриятидаги **тоғ** – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу қувончлари. Шунинг учун бўлса керак, шоирнинг илк шеърларидан то сўнггисигача тоғлар у билан яшайди. У мисраларнинг ҳар бирида феълларни қўллашда кўчма маънога асосланган:

*//Тоғ **хўрсиниб юборди** оғир –*

*водийларга **югурди** шамол,*

*юзларини **яширди** ҳилол.*

*Тоғ **хўрсиниб юборди** оғир,*

*Теран хобдан уйғонди юрак,
Тоглар каби хўрсинмоқ керак.// (Ш.Раҳмон, Абадият оралаб,
19-б)*

Ўзбек адабиётининг нодир шоири – Шавкат Раҳмон шеърляти лингвостилистик аспектда ўрганилганда метафоралардан самарали фойдаланилгани маълум бўлди, таҳлил учун танлаб олинган шеърлар таҳлили асосида боб юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Шавкат Раҳмон шеърлятида метафораларнинг ўзига хос ўрни бор, шоир метафора ҳосил қилишда от сўз туркумига доир сўзлардан ҳам фаол фойдаланган, айрим сўзларнинг метафорик маъно ифодалашини фақат биз тадқиқот объекти қилиб олган шеърларда кузатилди. Бу метафоранинг янги турлари бўлиши мумкин.

2. Шоир шеърларида сифат сўз туркумига доир сўзларнинг метафорик маъно ифодалашини бутунлай ўзига хос бўлиб, таҳлил давомида аниқланган метафораларнинг аксарияти янги маъно ифодалаётгани, илк марта Шавкат Раҳмон томонидан қўллангани маълум бўлди. Бу билан шеър муаллифининг ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитганлиги аниқланди.

3. Шавкат Раҳмоннинг аксарият шеърлари ўрганилганда от, сифат каби сўзлардан кўра феъл сўз туркумига доир метафораларнинг сон жиҳатдан кўпроқ қўлланганлиги, ҳаракатни ифодаловчи сўзлар шоирнинг руҳий ҳолатини ёрқин тасвирловчи метафораларга бой эканлиги аниқланди. Бу борада ҳам Шавкат Раҳмон муайян янгиликлар ярата олган.

4. Шоир ижодида қўлланилган метафораларнинг аксарияти янги метафоралар бўлиб, муаллиф ўзигача яратилган метафоралардан ҳам унумли фойдаланган, шунингдек, амалдаги метафорик маънодаги сўзлардан бошқа нутқий вазиятда, бошқа сўзларга боғлаган ҳолда бутунлай ўзгача маъноларни ифодаладиган метафоралар қўлланилгани ҳам аниқланди.

ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДАГИ МЕТАФОРАЛАРНИНГ СИНТАКТИК-СТИЛИСТИК ТАДҚИҚИ

Эга-кесим муносабатидаги синтактик бирликларнинг метафора ҳосил қилишидаги иштироки

Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар билангина эмас, сўзларнинг лексик маънолари билан ҳам ўлчанади. Метафора борлиқни билиш, тилда акс эттириш, номлаш ва таснифлашнинг, нутқни таъсирчан баён этиш, унга бўёқдорлик бахш этишнинг асосий усуллари билан биридир. Метафоризация эса тилда янги ифода воситасини қидирмай ва ҳосил қилмай, тежамкорлик қонунияти асосида, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўхшашлиги ва мувофиқлиги асосида мавжуд сўз ва ибораларга уларнинг онтологик имкониятлари асосида янги кўп қиррали вазифалар ва масъулият юклаш демакдир.

Метафора нутқнинг таъсирчанлиги ва бунёдкорлиги вазифасига мувофиқ равишда антик дунёда риторикада вужудга келиб, инсоният интеллектуал оламининг барча соҳаларини ҳам забт этган. Тилнинг бутун қудрати метафорада мужассамлашган. Энг кучли тасвир воситалари ҳам метафорага таянади. Х.Гассет фикрича, «метафора – фикрнинг бемисл қуроли, илмий тафаккур шакли... метафора – бу ифодаларни кўчиришдир».¹⁰⁹ Мулоқот тизимида вужудга келган метафорада мулоқотнинг ўзида бўлгани каби қатор омиллар иштирок этади: ўхшатиловчи ва ўхшовчи объектлар; сўзловчи ва тингловчи шахс; мулоқот вазияти; мулоқот муҳити; мулоқот интенцияси; замон; макон. Мулоқотда сўзловчи шахснинг интеллектуал сифати муҳим роль ўйнайди. Ўз ақлий салоҳияти натижаси ўлароқ, у бир турдаги нарса ва ҳодисалар билан иккинчи бир турдаги нарса ва ҳодисалар орасидаги мутаносибликни, ўхшашликни кўради. Улар орасидаги сифатий монандликни топади. Зоҳиран тамомила ноўхшаш ҳодисалар орасидаги ботиний ўхшашликларни топиш, шу асосда бирининг

¹⁰⁹ Ортега-и-Гассет Х. Две главные метафоры. // Теория метафоры. М.: 1990. – С. 72.

номи билан иккинчисини аташ юксак интеллектуал салоҳият натижасидир.

Масалан, сўзловчи бир кишини **тулки** деб атар экан, бунда у икки ҳолатдан бирини намоён қилади:

– беихтиёр ўрганган тил билимини, яъни бу сўзни атроф-муҳитда кимга нисбатан қўлланишини ўрганган ва сўзнинг биринчи асосий маъносини билмайди;

– онгли равишда эгаллаган борлиқ ҳақидаги билимини, яъни уни тутиш қийин бўлиб кетган, айёрлик даражасини тажриба натижасида эгаллаган, овчиларни чув тушириб кетадиган жонивор.

Биринчи ҳолатдаги шахс сўзнинг асосий маъносини билмайди ва унинг метафорик ҳосила маъносини ўзининг анъанавий тафаккур тарзига мувофиқ равишда қўллайди. Иккинчи ҳолатдаги шахсда уч хил хусусиятдан бири намоён бўлади:

– у **тулки** сўзининг бош маъносини ўзгалардан эшитган ёки тасодифан бирор манбада учратган;

– у **тулки** сўзининг одамларга нисбатан қўлланишига гувоҳ бўлиб, сўзнинг маъносини билишга онгли равишда интилган ва билиш натижасида сўзни метафорик маъносини қўллашда онглилик тамойилига таянган;

– у **тулки** сўзининг бош ва ҳосила маъноларини идрок этиш натижасида тилнинг бугунги ҳолатида бош ва иккинчи даражали маъноси мувофиқ келмаслигини, бугунги кунда бу сўзнинг бош маъноси қолиб халқ орасида метафорик ҳосила маъноси эса фаоллашиб, бош маънони ўз соясида қолдириб кетганлигини илмий асосда идрок этади.

Ана шу икки хил объект орасидаги муносабат онтологик табиатга эга бўлиб, синхрон ижтимоийлик нуқтаи назаридан бу алоқа унутилган, сўзнинг онтологик маъноси заифлашган, сўз маънолари ўртасида ворисийлик тамойили асосидаги пассивлашув-фаоллашув ходисаси юз берган. Н.Арутюнованинг фикрича, метафора – бу «бошқа синфнинг бир қисми бўлган объектни тавсифлаш ёки номлаш, ёки шунга ўхшаш бошқа объектлар

синфини номлаш учун муайян объектлар, ҳодисалар синфини билдирувчи сўзни ишлатишдан иборат троп ёки нутқ механизми...».¹¹⁰

Кўп ҳолларда метафоранинг иккиёқлама семантик табиатга эгалигини, бу унинг асосий ва белгиловчи хусусияти эканлигини, бу эса метафорик маънони асосий маъносиз тушуниш ва қабул қилиш мумкин эмаслигини таъкидлашади. Агар шундай муносабатда бўлинадиган бўлса, ўзбек тилидаги *қуралай, мегажин, арслон* сўзларининг бугунги кундаги фаол ва кенг истеъмолдаги маъноларини метафорик маъно эканлигини инкор этишга, инкор этиш эса бош ва ҳосила маънолардаги сўзни сўзлар, яъни шаклдош ифодалар сифатида қарашга олиб келар эди. Чунки гарчи сўзларнинг бош маънолари *бўта* – «*туянинг боласи*», *хумпар* – «*мушукнинг боласи*», *байтал* – «*отнинг ургочиси*» луғатларда мавжуд бўлса-да, умумистеъмол эмас ва бу унинг синхрон ижтимоийлик хоссаси кучсизланаётганидан далолат беради. Ҳолбуки, бу сўзларнинг умумистеъмол метафорик ҳосила маънолари билан кам истеъмолдаги бош маънолари орасидаги алоқа узилмаган, лекин унутилиш даражасида. Албатта, сўзнинг бош ва ҳосила маънолари орасидаги бундай ҳол тилнинг тадрижий тараққиёти, ривож, унда утилизация ҳодисасининг юз бериши муқаррар ҳолат эканлиги, шу асосда тилнинг синхрон шаклу шамойилида ўзини ўзи ташкил этиш синергетик қонунияти асосида ўзгаришлар юз бериб туриши зарур. Акс ҳолда, тил ўз қайишқоқлигидан маҳрум бўлиб, ўз истеъмолчиларининг талабларига жавоб бера олмай қолади. Ўз-ўзига ишлов бериш тилнинг мукаммалашув йўлидаги асосий жараёнлардан биридир. Ташқи муҳит билан зич муносабати асосида такомиллашиб борадиган очиқ тизимларда бундай диссипатив ҳодисалар содир бўлиши табиий. Шу маънода айтиб ўтиш лозимки, метафора тилда янги сўзларнинг пайдо бўлиш омилларидан биридир. Метафоризация натижасида янги маънонинг фаоллашуви ва бош

¹¹⁰ Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. – М.: 1990. – С. 5 - 32.

маънонинг кучсизланиши миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши диалектик қонунияти асосида содир бўлади. Янги маънонинг қўлланивчанлиги меъёр даражасидан ўтар экан, бу бош маънонинг кучсизланиши эвазига содир бўлади. Натижада бош маъно ва ҳосила маъно орасидаги маъновий «ип» узилиш сари юз тутади ва омонимия ҳодисаси юз беради. Масалан, жўғрофий моҳиятга эга бўлган **бурун, қўлтиқ** сўзларининг метафорик ҳосила маънолари тана аъзоларини ифодалайдиган маъноларидан узилиб, терминологик моҳият касб этмоқда. Бу эса бош ва ҳосила маънонинг алоқалари узилаётганидан далолат беради. Албатта, ҳосила маънонинг фаоллашуви ҳам, бош маънонинг пассивлашуви ҳам фақат лисоний ҳодиса эмас. У тил соҳибларининг ижтимоий ҳаёти, дунёқараши, турмуш тарзи, миллий ва этник ментал муҳити, табиат олами билан алоқасининг даражаси кабилар билан белгиланади. Масалан, табиат олами билан инсоният олами орасидаги алоқалар янги даврда ўзгача тус олмоқда.

Бугунги кунда табиат ва инсоният алоқасини бундан минг йил олдинги ҳолат билан қиёслаб бўлмайди. Бир замонлар овчилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик ривожланган бўлса, ҳозирги пайтда овчилик билан кам сонли кишилар шуғулланадиган бўлган. Натижада ов билан билан боғлиқ сўз ва атамалар, овланадиган ҳайвон ва паррандаларнинг номлари ҳам унутилмоқда. Бу эса юқорида келтирилган каби кўплаб сўзларнинг ижтимоийлик белгисига путур етказмоқда. Улар фақат метафоралар заминида кўринмас ҳолатда кун кечиришмоқда. Умуман олганда, метафора тилнинг, аниқроғи, инсониятнинг пойдор хусусиятларидан биридир. Мана шу кўчма маъно ҳосил бўлишининг баъзи томонлари эса конверциянинг баъзи томонларига ўхшаб кетади.

Метафора йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлишининг конверцияга ёндош ҳолатлари мавжуд. А.Реформатский метафорага шундай изоҳ берган: «...аташнинг белгига қараб кўчишидир».¹¹¹ Бу белги отларнинг хусусияти, ташқи кўриниши, вазифаси ва

¹¹¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: 1967. – С. 75-76.

хоказоларига нисбатан бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам баъзи тилшунослар, кўпинча адабиётшунослар метафора билан конверциянинг белги негизида юзага келган турларини қориштириб юборадилар. Белги негизида юзага келган конверциялар унинг от туркумига оид сўзлар адъективацияси тури доирасига хос бўлади. Туркий тилларда нарсa ёки воқеликнинг муҳим белгиларини шу нарсa ёки воқеликнинг номи билан аташ асосий ҳодисадир. Мана шу ҳодиса натижасида от туркумига оид сўзлар адъективацияси билан метафорани қориштириб юбориш ҳоллари учрайди.

Шу ўринда ўзбек адабиётшунослигининг кўзга кўринган назариётчиси, филология фанлари доктори И.Султоновнинг метафора учун келтирган мисолини таҳлил қилиб кўрамиз: **пўлат билак, инак соч**. Муаллиф мазкур бирикмалардаги **пўлат, инак** сўзларида метафора юзага келган, деб кўрсатмоқчи бўлади. Аммо бу ўринда **пўлат, инак** сўзларида ҳеч қандай семантик ўзгариш содир бўлмади, балки адъективация содир бўлди. Яъни номловчи билан номланувчи ўхшаш бўлгани учун ном кўчиши – кўчма маъно ҳосил бўлган. Демак, метафоранинг ҳам асос, ҳам кўчма маъноси объектлари ўзича иккита мустақил ҳолатдадир. Бироқ улар ўртасида қандайдир ўхшашлик мавжуд.

Пўлат, инак сўзларида содир бўлган адъективацияда бундай эмас. Улар аввал маълум нарсани англатар эди. Кейин унинг белгисини ифода этиб келадиган бўлди. Яъни бош сўзидаги каби ўз объекти белгисига ўхшаш белгили нарсани ҳам ифода этувчи бўлиб қолмаган, балки фақат ўз объектининг белгисини ифода этадиган бўлди. Бош сўзида ҳам ўзи ифода этган нарсанинг белгисини ифода этиш вазифасини олиш ҳодисасини, яъни адъективацияни учратиш мумкин. Масалан, **бош жой, бош қисм**. Бу бирикмалардаги «**бош**» сўзи ҳам «**калла**» лексик маъноси объектининг белгиси ифодаси билан жой, қисм сўзларининг сифатловчиси вазифасини ҳам бажарган. Шунга ўхшаш **пўлат билак, инак соч** бирикмаларида ҳам **пўлат, инак** сўзлари белги билдирувчи маънолари воситасида сифатловчи вазифасини ўтаган. Демак, мазкур сўзлар сифат

туркумига хос вазифани бажарган. Метафоранинг асос маъноси қайси туркумда бўлса, кўчма маъноси ҳам шу туркумга оид бўлиши шарт. Бу ҳақда «**бош**» сўзида содир бўлган метафоранинг ҳар икки (асос ва тобе) маъносига эътибор бериш мумкин. Адъективацияда эса сўз сифатга кўчиши мумкинлигини кўриб ўтдик. Уларда янги маъно юзага келмай, балки маъно ўзгармаган ҳолда, ўз объектини англатиб туриб, унинг белгиси воситасида сифатловчилик вазифасини ўтаб келар экан. Хуллас, метафора ва адъективация ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ.¹¹²

Метафора ва адъективация ҳодисалари қориштириб юборилганлигини ўзбек адабиётшунослигида ҳам, тилшунослигида ҳам учратиш мумкин. Қуйида намуна келтирамиз, метафорага Я.Пинхасов берган мисол: *бош бўлақлар бирикмасидаги бош сўзи*.¹¹³ Проф. С.Усмонов берган мисол: *кумуш ҳаво, гул боғ бирикмаларидаги кумуш, гул* сўзлари.¹¹⁴ Л.Абдуллаева *тулки, чаён, айиқ, шер, ит, илон* каби сўзлар сифат вазифасида келишини кўрсатади.¹¹⁵ Ф.Камолов берган мисол: *бодом қовоқ, олтин куз, кумуш қиш* бирикмаларидаги *бодом, олтин, кумуш* сўзлари. Бу каби мунозарали вазиятларнинг ечимига бадиий матнлар таҳлил жараёнида эга бўлиш мумкин.

Жумладан, ўзбек адабиётида Шавкат Раҳмон шеърлятида метафоранинг роли ўзига хос. Метафора ҳосил қилишнинг лисоний имкониятлари таҳлил қилинганда, албатта, синтактик муносабатларни инобатга олиш керак. Олдинги бобда метафора ҳосил қилувчи сўз туркумлари таҳлил қилинган эди.

Энди метафоранинг юзага келишида асосий вазифани бажарувчи синтактик-стилистик муносабатларни тадқиқ этамиз. Ҳар қандай метафора синтактик жиҳатдан маълум бўлаққа тобеланиб, уни аниқлаш ёки изоҳлаш орқали рўёбга чиқади. Шавкат Раҳмон

¹¹² Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Тошкент: Фан, 1984. – Б. 76.

¹¹³ Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси. –Тошкент, 1960. – Б.14.

¹¹⁴ Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964.№ 4. – Б. 35.

¹¹⁵ Абдуллаева Л. Метафоралар ва уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965.№ 1. –Б.63.

ижодида бошқа ижодкорлар қўлламаган бетакрор метафора намуналарини учратиш мумкин. Бу – албатта, ижодкорнинг борлиқни идрок этиш даражасига бевосита боғлиқдир. Шеърят, умуман, бадий матн аслида ижодкорнинг оламни англаш манзарасидир.

Сўзлар синтактик муносабатга киришмагунча кўчма маъноларни, услубий маъноларни ифодалай олмайди. Бироқ истисно тариқасида Шавкат Раҳмон ижодида шундай метафоралар мавжудки, унда оналар қуёшга ўхшатилади. Онага нисбатан бундай метафораларни қўллашда аниқловчининг ўзигина қўлланилиб, аниқланмиш иштирок қилмайди.

//Аям Офтоб Мамажон карвон қизига

*Гўзаллашиб кетарди борлиқ
Шаҳрихондан ўтганда **Офтоб**,
тўкиларди кулган чоғи дур,
нур ўйнарди кўзларида соф...
Уни кўриб тўхтарди сувлар,
кетолмасди қушлар пойидан,
мажнунтоллар кўтарарди **бош**
Шаҳрихоннинг эски сойидан.//*

«**Бош**» сўзи аслида инсонга нисбатан қўлланилади, бироқ унинг ўхшатишга асосланган кўчма маънолари ҳам борки, бундан ташқари, инсоннинг турли аъзолари гап таркибида, турли контекстларда аниқланмишсиз тўғридан-тўғри янги маъно ифодалай олади:

*//Оқ ипакдай **қўллари** узса,
эзиларди шўрлик райҳонлар.
Оёқларин бир бор ўптирса,
хўрсинарди яшил сайҳонлар.
Сувлар уни **севарди** қандоқ,
гуллар **ёниб** қиларди хитоб,
гўзалликка кўмиб борлиқни,
Шаҳрихондан ўтганда **Офтоб**.//*

Қўл ва оёқ аслида инсон тана аъзолари ҳисобланади. Шеърӣ матнда муаллиф тасаввурига кўра **қўллар райҳонларга, оёқлар яшил сайҳонларга** нисбатан қўлланилмоқда. Шунингдек, кейинги мисраларда **севмоқнинг сувларга, ёнмоқнинг гулларга** нисбатан ишлатилиши фақат синтактик бирликлар мазмунида кузатилиши мумкин.

Таъкидлангани каби онанинг офтобга ўхшатилиши мазкур мисраларда аниқ кўринади. Табиат ҳодисалари, борлиқнинг сифатлари инсонларга кўчиши шеърӣ матнлар учун янгилик эмас, бироқ онага берилган бундай таъриф муаллиф томонидан оламнинг ўзига хос лисоний манзараси чизилганлигини кўрсатиб турибди:

*// Офтоб, Офтоб, ёнма паранжи,
тиниқ ойлар қорайиб кетсин,
Офтоб, Офтоб, бир бора ранжиб
бир хўрсиниб ўлишга етсин...//*

Кейинги мисраларда метафоранинг контекст билан боғлиқ яна бир тури мавжуд. Унда одатдаги каби аниқловчи-аниқланмиш муносабати эмас, балки бошқа синтактик ҳодиса метафори юзага келтирмоқда:

*//Энди унинг сочлари кумуш,
оқ ипакдай қўллари қадоқ.
Кўзларида лиммо-лим қадар
бағри доғли, юраги қадоқ.//*

Аслида «кумуш» сўзи металл, кимёвий элемент бўлса-да, унинг ранги одатда қорга нисбатан (**кумуш қиш**) қўлланилади. Аммо шеърӣ мисраларда ёши катта, кекса маъносини, кўп ташвиш чеккан киши эканлигини англатиш учун онага нисбатан ўзига хос тарзда «**сочлари кумуш**» синтактик жиҳатдан гап шаклида ишлатилган. Аниқловчи-аниқланмиш муносабатида сўз бирикмаси шаклида қўлланиш ҳолати кўп учрайди, аммо бу ҳолатда эмас. Мазкур мисраларда янги метафора деб эътироф этиш мумкин. Бундан ташқари, бир банднинг ўзида сўзнинг ҳам ўз маъноси «**қўллари қадоқ**» ва ўхшаш бўлган «**юраги қадоқ**» кўчма маъноси

қўллангани диққатга сазовор. Шавкат Раҳмоннинг «Ҳамал» шеърида ҳам синтактик жиҳатдан гап шаклидаги конструкциялар метафора ҳосил қилмоқда. Таъкидлаш керакки, бундай вазиятда, асосан, кесим гапнинг ўхшашлик асосида кўчма маънони юзага келтирмоқда. Шавкат Раҳмон шеъриятида феъл кесимлари билан боғлиқ ҳаракат ўхшашликлари нисбатан кўп учрайди:

*//Эриб битди поёнсиз қорлар,
яна кўҳна замин **туллади**.
Водийдаги улкан ўриклар
бир кечада оппоқ гуллади.*

*Оқ булутлар ерга **қўндими**,
мўъжизалар бўлдими содир?
Оҳ, нақадар ажойиб тундаоқ
машъала **экилган** водий.*//

Кўриниб турибдики ажратиб кўрсатилган гап бўлаклари ўз маъносида эмас, нутқ вазиятидан келиб чиқиб ўхшашлик асосида маъно ифодаламақда. «**Тулламақ**» ҳайвонларга хос, «**қўнмоқ**» паррандаларга хос, «**экилмоқ**» ўсимликларга хос бўлган ҳаракатлар ўхшашликка асосланиб замин, булут ва водийга нисбатан қўлланмоқда. Баъзан ҳол-ҳолланмиш синтактик муносабатлари ҳам метафоранинг ўзига хос намуналарини ҳосил қилишда иштирок этади:

*//Энди сафсар кечаларда оқ
машъалалар тутиб, улузвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни **ахтариб** баҳор.*//

Аслида «**ахтармоқ**» феъли инсонларга нисбатан қўлланилиши маълум, бироқ нутқ вазияти шуни кўрсатмоқдаки, баҳор ҳам инсонларга, жонзодларга ўхшаб кундузларни излаб юриши мумкин экан. Бу шоирона ўхшатиш, ўзига хос метафора ҳисобланади. Навбатдаги мисолларда феъл кесимлар тасаввур қилиб бўлмас даражада метафорик маънони ташимоқда:

*//Кунлар **пиша бошлайди** яна,
ранглари **ни бошингда** элар,
Хаёлинг **ни чақмоқлар** каби
ёритгувчи **лаҳзалар** келар.*//

«**Пишмоқ**» феълнинг қўлланилиши ҳам аслида орттирма нисбат шаклида инсон томонидан амалга ошириладиган ҳаракатни ҳам ифодалайди (**овқатни пиширмоқ**), бироқ у меваларга нисбатан фаолроқ қўлланилади. Мазкур ҳолатда эса шоир томонидан **пиша бошламоқ** феъли кунга нисбатан қўллангани янги метафоранинг юзага келишига хизмат қилмоқда.

Адабиётда **гул, булбул, қарға** каби бир қатор рамзий тушунчалар мавжуд. Хусусан, **булбул** одатда **гул** образига қарама-қарши **ошиқ йигит** кўчма маъносини ифодалайди. Аммо қуйидаги мисрада у бутунлай бошқа метафорик маъно касб этган. Яъни инсон юраги маъносини ифодалаб турибди:

*//Яна япроқ ёзган **дарахтга**,
атиргулга қўнарсан нуқул.
Кечалари чап кўкрагингда
қафасини **синдирар булбул**.*//

Муаллиф шеърдаги таъсирчанликни ошириш мақсадида метафорадан имкон қадар самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Айниқса, кўмакчи феълли сўз қўшилмаси иштирокидаги феъл кесимларнинг кўчма маъно ифодалаши яна янги метафораларни юзага келтиради:

*//Боғларда оқ **аланга** гурлар,
телба қилар **шамоллар** иси,
гилос **гулин кийган** кўчада
оқиб **борар қизлар кулгиси**.*//

Бандда иккита феъл туркумидаги гап бўлаги кўчма маъно ифодалямоқда. Биринчиси гилосга нисбатан қўлланган «**киймоқ**» феъли бўлса, иккинчиси қизлар кулгусининг «**оқиб бориши**»дир.

*//Субҳидамда ям-яшил **дарахт**
деразамга **юзини босди**,*

керишгандай ойнак сатҳига —
гулларини оҳиста ёзди.

Қирчиллаган шабада келди,
кўпирганча **шошиб, қувониб,**
Баҳор, жисми очилиб, яшинаб,
босиб кетди атир тумани.

Гўё қуёш парчалангандай...

Ғарқ қилади оламни фараҳ.

Ҳар баҳорда менга эринмай
яшамоқни ўргатар дарахт.//

Юқорида келтирилган мисраларда ажратиб кўрсатилган «**юзини босди**», «**қувониб**», «**яшамоқни ўргатар**» бирликлари ўзлари боғланган бўлакларга нисбатан янги услубий маъноларни ифодалаб келмоқди.

//Баҳор сенга ишонар, қара,
сузиб чиқди кўзига **юрак** —
қараб турар сенга **интизор**,
сен баҳорни севишинг керак.

Кўзига боқ, ҳайдама уни —
мингинчи бор қилмагин хато.
Остонангдан кетмайди баҳор,
сен аслингга қайтмагунча то.

Шарқиратар асов сойларин,
нафасидан ранглар уфурар,
ўйнайверар яшил қушларин,
гулларини ёндираверар...//

Шавкат Раҳмон шеърларида бошдан охир кўчма маънога, ўзига хос ўхшатишларга янги-янги метафораларга дуч келиш мумкин. Айниқса, баҳорни тасвирлаганда унинг ҳаракатларини инсон шаклига келтирилиши, шахсларга хос бўлган «**остонангдан кетмайди**», «**қараб турар**», «**ўйнаверар**», «**шарқиратар**» каби

феъллар табиат ҳодисаларига нисбат берилиши шеърга ўзгача кўтаринкилик бағишлаб турибди.

Ижодкор борки, энг муҳим туйғулар ҳақида ёзади, у ҳақида ўз тасаввурларини баён қилади. Шавкат Раҳмон ҳам турли синтактик қурилмалар орқали ўзининг «Муҳаббат» номли шеърида янги ўзига хос кўчма маънолардан фойдаланади:

*//Муҳаббат — чиройли капалак,
қўрқаман шўрликни тутгани.
Капалак қувганим ёдимда,
ёдимда йўқ аммо етганим.*

*Юрагим ранжиган боладай
на эрмак, таскинга кўнади.
Муҳаббат — чиройли капалак,
ҳали ҳам гулларга кўнади.*

*Ортидан ҳаллослаб чопаман,
хижолат бўламан гўрликдан —
қанчалик югурмай, барибир
орқада қолардим шўрликдан.//*

Мазкур шеърда «**капалак**» ва «**гул**» сўзлари ўзлари боғланиб келган бўлақларга нисбатан метафорик маъно ифодаб келмоқда. Албатта, шеърда кейинги мисралардаги сўзларнинг қандай маъно касб этиши олдинги бандлардаги сўзларнинг маъносига боғлиқ бўлади. Биринчи ҳолатда «**капалак**» ўз аниқловчиси билан бирга «**муҳаббат**» сўзининг кесими вазифасини бажариб турибди. Кейинги мисралардаги «гуллар», албатта, кўнгиллар маъносини билдираётгани шеър мазмунидан англашиб турибди. Охирги банддаги «шўрлик» сўзи аслида инсонларга нисбатан қўлланилади, бироқ шоир бу сўзни ҳам кўчма маънода қўллаган.

«Шавкат Раҳмон шеърояти оддий сўзлашувдаги сўз ва шакллар адабий тил меъёрлари билан, юксак бадиий лексика билан ёнма-ён яшайди... Шоир бу сўз ва шаклларни:

- якрангликдан қочиш, ранг-барангликка эришиш учун;
- миллий тилнинг шева сатҳида ҳам қанчадан-қанча имкониятлар мавжудлигини кўрсатиш ва уларни сақлаб қолиш учун;
- шевалар ҳам миллий тилнинг бир бўлаги сифатида нафақат жонли нутқда норасмий доиралардангина, балки бадиий матн шаклидаги расмий мулоқотда ҳам қўлланиши мақсадга мувофиқлиги даъвоси билан атайлаб қўллайди.

Бу сўз ва шакллар халқнинг ўзи Шавкат Раҳмон тилида дардиҳол қилаётганини, шоир халқнинг овози эканини кўрсатишга, таъкидлашга онгли равишда йўналтирилган. Чунки юқоридаги ҳолатларнинг барчасида адабий тил меъёридан чиқмай туриб мазмунни вазн ва қофияга мослашнинг хилма-хил имконияти мавжуд. Шавкат Раҳмон шеърларида бадиий матн миллий тилнинг хазинаси сифатида майдонга чиқади, айти пайтда, халқ ва шоир бирлигининг воқеланиш шакли ўлароқ намоён бўлади»¹¹⁶.

Муаллиф табиат тасвирини сўзларда ифодаляётганда кўчма маънодан усталик билан фойдалана олади. Хусусан, «Манзара» шеърида ҳам бир қатор оригинал кўчимларни кузатиш мумкин:

*//Хиралашар зирвалар қори,
сўлар улкан лоладай офтоб,
битта ўзим майса ёйилган
тепаликда ўқирдим китоб.*

*Кабутарлар учгандай бўлди,
шундоққина ёнимдан сарин
шаббодадай ўтарди ўйнаб,
шоҳи кўйлак кийган настарин...*

*Сочи қумрол, дудоғи лола,
юзлари оқ, ёноқлари ол,*

¹¹⁶ Ғаниев И., Афоқова Н., Ғаниева А. Шавкат Раҳмон олами. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 131.

*ўйнаб ҳарир этакларини,
қучоқларди болакай шамол.*

*Қорайганди зирвалар қори,
аллақачон сўлганди офтоб,
болашамол энди мук тушиб,
тепаликда ўқирди китоб.//*

Шавкат Раҳмон шеърларини таҳлил қилганда айрим ўринларда кетма-кет метафора қўллаганини кузатиш мумкин. Келтирилган шеърий матнда «сўлмоқ» офтобга нисбатан, «**шоҳи кўйлак**» настаринга нисбатан қўлланилган. Шоир шеърда шамолни болакайга ўхшатмоқда. Бола деб тўғридан- тўғри метафора ҳосил қилиши ҳам мумкин эди. Бироқ тушунарсиз бўлиб қолгандан кўра «**болакай шамол**», «**шамолбола**» каби янги сўзларни, янгича услубий ифодаларни ишлатмоқда. Шеърнинг учинчи бандида бир қатор «**сочи қумрол**», «**дудози лола**», «**юзлари оқ**», «**ёноқлари ол**», «**ўйнаб ҳарир этакларини**» каби бирикмалар қўлланган бўлиб, банднинг деярли барча сўзи ўз маъносида қўлланилмаган. Бу ерда ўхшатишга асосланган, метафорик маънолар жамланган дейиш мумкин.

*//Атрофида сон-саноғи йўқ —
қовжираган, сариқ адирлар —
қачонлардир юртим деб ўлган
пахлавонлар ётган қабрлар.//*

Тоғнинг атрофидаги қирларни жангларда ватан учун ҳалок бўлган пахлавонларнинг қабрига ўхшатиб, шеърда ўзига хос улуғворлик кайфиятини пайдо қила олган.

*//Бозларда кўзларим қамашар
шоҳларга илинган ойлардан...
Тошларга урилиб, шарқираб
юлдузлар оқадир сойларда.//*

Масалан, «**Тошларга урилиб, шарқираб юлдузлар оқадир сойларда**» мисраси ўқувчида янги тасаввурларни пайдо қилади.

*//Тоғларга термулиб суради хаёл...
Олой қирларидан Кетар саратон,
Совуқ шабадалар уйғонди тагин.
Қушлар қий-чувига тўладир Осмон.//*

Бу автобиографик шеърида шоир метафоранинг ажойиб намуналаридан фойдаланган. Эътиборли жиҳати шуки, мисраларда ҳам от, ҳам феъл сўз туркумлари кўчма маъно касб этиб келган.

Аниқловчи-аниқланмиш муносабатидаги синтактик бирликларнинг метафора ҳосил қилиш имкониятлари

Метафораларнинг энг сермахсул тури – бу сифатловчи-сифатланмиш муносабатидаги сўз бирикмаларидир.

«Метафорик маъно ҳосил бўлиши учун қуйидагилардан бири сабаб бўлади:

1) бир сўз бошқа сўзга нисбатан сўзловчининг ифода мақсадига кўпроқ мос ва мувофиқ бўлади, шунинг учун биринчиси ўрнида иккинчиси қўлланилади;

2) бирор денотатнинг ифодаловчиси бўлмайди ва маълум бир сўз бошқа денотатни ҳам ифодалаш учун қўлланади.

Демак, биринчи ҳолда кўчирилаётган сўз денотатнинг иккинчи атамаси бўлса, иккинчи ҳолда биринчи атамасидир. Масалан, «қуйи» сўзи англатадиган маънони «*этак*» сўзи қулайроқ ва тўлароқ ифодалаганлиги боис тоғнинг қуйи томонига нисбатан «*этак*» сўзи ишлатилган. Ўзбек тилида денгиздаги ўзига хос жўғрофий ўриннинг номи бўлмаганлиги боис «*қўлтиқ*» сўзи унга нисбатан ҳам қўлланади.

Метафора ҳодисаси асосан, от туркуми доирасида, қисман «*учмоқ*» феълда учрайди: *қуш учди, самолёт учди* қурилмаларининг иккинчисида феъли ифодалаган ҳаракат қушнинг ҳаводаги қанотларини силкитиб қилган парвозига ўхшайди. Шу боисдан «*учмоқ*» феъли ифодалаган кейинги маъно метафорик

маъно.

Метафора ҳосила маъно яратишнинг кенг тарқалган усули сифатида бадий услубнинг, нутқнинг энг муҳим воситаларидан ҳисобланади.

Метафорик ҳосила маъно нутқда жуда кўп учрайди. Аммо уларнинг лисонийлашгани – семемага айлангани нисбатан кам. *«Қанот» самолёт, «учмоқ», «огиз» қоп* каби лексемаларнинг ушбу ҳосила маъноси метафорик семема.

Метафорик йўл билан ҳосил бўлган семема даврлар ўтиши билан ўзига хос аташ семалари касб этиши натижасида бош семемасидан узоқлашиб, мустақил ҳолга келиши, омонимик табиатга эга бўлиши мумкин. Масалан, адабиётшунослик термини сифатидаги *«фожиа»* умумистеъмол қўлланишдаги *«фожиа»* сўзидан маъновий жиҳатдан узилиб, уларнинг номемалари омонимик муносабатга эга бўлган. Шунингдек, жўғрофий термин бўлган *«қўлтиқ»* умумистеъмолдаги *«қўлтиқ»* лексемасининг омонимига айланган». ¹¹⁷

Масалан, шоирнинг «Видолашув» шеърида қуйидаги аниқловчи-аниқланмиш муносабатидаги метафорани учратиш мумкин:

//Хайр, Баҳор! Алвидо, Баҳор!

Раҳмат, оппоқ гулларинг учун,

шоҳларимга зумрад зўралар

қадаб қўйган қўлларинг учун.// (Ш.Раҳмон, *Сайланма*. 2012, 23-б.)

«Зумрад» аслида от сўз туркумига мансуб бўлиб, шеърий нутқда бошқа бир от билан синтактик муносабатга киришиб, метафорик маъно касб этмоқда. *«Тилло»* сўзи ҳам аслида ранг маъносида қўлланиб келинади:

//Кўтарилар заминдан қудрат

шаббаларнинг учига қадар,

¹¹⁷ Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент.: 2006. – Б. 391.

*бирдан яшил шохларда **тилло**
ғўралар ҳам товланиб кетар.//*

Шоирнинг «Қийиқ» шеърида ҳам аслида қаттиқ жисмларга нисбатан қўлланувчи «**дағал**» сўзи **кунларим** тўлдирувчи бўлагига тобеланиб янги кўчма маънони юзага келтирмоқда:

*//Мен сезмай қолибман, ўйноқи кўзи
юракнинг тубига бориб етибди,
жарангдор ва сирли кулгисин, айёр
дағал кунларимга осиб кетибди.//*

Унинг «Ёз равиши» шеърида қўлланган кўчма маъноли бир қатор ифодалар бошқа матнларда деярли учрамайди. Шоир кўп ҳолларда инсонларга хос бўлган хатти-ҳаракатларни, сифатларни табиат ҳодисаларига кўчиради:

*//Шуълаланиб, шарқираб ётар
кўк сувларда ой **синиқлари**.
Етиб келар муздай шабада —
қари тоғнинг хўрсиниқлари.*

*Ялпизларнинг бўйин уфуриб
шўх жилғалар водийга чопар.
Ҳовузларни ёпиниб олган
қурвақалар **жимликни қопар**.*

*Қизиб кетар ер **томирлари**...
Тунга илиқ бўйлар таралар.
Бирдан **қайноқ ёз** оқиб келар
жимиб қолган бозлар оралаб.//*

Бир қарашда шеърда ўқувчи диққатини тортадиган «**қари тоғ**», «**шўх жилға**», «**қайноқ ёз**» каби муаллиф тасаввурини акс эттирган ўринлар кўзга ташланади, бироқ синчковлик билан эътибор қилинса, яна шеър матнида унданда ўткирроқ «**ой синиқлари**», «**хўрсиниқлар**», «**жимликни қопар**», «**ер томирлари**», «**жимиб қолган**» каби метафоралар ҳам борлигини пайқаш мумкин. Бу

ходисалар шеърнинг бадий қимматини оширишга, образли тасаввур беришга хизмат қилмоқда.

*//Тонг кўксида қушча сайради,
куйлайди кўп сувлари синиқ.
Ювош нурлар ўйнайди, осмон
гулдай яшнар тобора тиниб.//*

Бошқа бир ўринда муаллиф «**синиқ**» сўзини ойга нисбатан қўллаган бўлса, ушбу мисрада сувларга нисбатан қўллаганини кўриш мумкин. Навбатдаги мисраларда «**қип-яланғоч**» сифатловчи аниқловчи **ой** аниқланмишига боғланиб ўзига хос услубий маъно ифодаламақда:

*//Кетавердим, мажнуна толлар
сув ичаётган сойни ёқалаб.
Қип-яланғоч ойга бақрайиб
сайрар эди шўрлик бақалар.//*

Айрим бандларда кўп маъноли лексик бирликлар кетма-кет келтирилган, натижада мазкур синтактик структуралар белгига асосланган жозибадор метафораларни ҳосил қилмоқда:

*//Ёз туни. Бог **шира уйқуда**.
Кекса чинор суради хаёл.
Кириб қолар боққа адашиб,
телвакезик, **яланғоч шамол**.//*

Мулоқот жараёнида «**ширин уйқу**» бирикмаси қўлланилади, аммо «**шира уйқу**» Шавкат Раҳмон томонидан мазкур мисрада қўлланилаётганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. «**Кекса чинор**» битишувли бирикмаси орқали ҳам дарахтга инсон тасвири берилмоқда. «**Яланғоч**» сўзи бошқа бир ўринда **ойга** нисбатан қўллангани кузатилган эди, ушбу мисрада **шамолга** нисбатан ишлатилиб янги услубий маъно ифодалаб келмоқда.

Қуйидаги шеърда инсонга хос бўлган кўплаб сифатлар яна табиат ҳодисаларига кўчирилганига гувоҳ бўлиш мумкин. «**Довдирамоқ**», «**ухламоқ**» сўзлари аниқловчи ва кесим муносабати орқали услубий маъно ифодаламақда:

*//Довдирайди ухлаётган бог,
бошланади оғир оҳ-воҳлар.
қоматларин эгишиб, саннаб,
кўзёшларин тўкар гиёҳлар.//*

Саёқ сўзи «дайди», «дарбадар» каби маъноларда қўлланилгани билан асосан шахсларга нисбат берилади. Баъзан шеърий матнларда *хаёлга* нисбатан ҳам *сарсари, дайди* каби сифатлар берилади, бироқ *шамолга* нисбатан қўлланилган мазкур мисра бутун шеър мазмунига янгича услубий маъно бахш этмоқда:

*//Телвакезик, саёқ шамолдан
газабланиб, улкан, улугвор
бошин чайқаб қўяр-да, узоқ
ғижирлатар тишларин чинор.//*

Шавкат Раҳмон шеъриятида табиат тасвири берилганда алоҳида ўхшатишлар, такрорланмас метафорик маъноларнинг қўлланилишига гувоҳ бўлиш мумкин. Айнан «синмоқ» «ялангоёқ» сўзларининг ўз сифатланмишига битишув йўли билан боғланиши грамматик жиҳатдан тўғри, аммо услубий жиҳатдан мутлақо янги тасвирни намоён этмоқда:

*//Тун гуркираб ўсар ёбонда
ўсганидай бир тўп гулхайри.
Бошланади синган сувларда
ялангоёқ ойларнинг сайри.*

*Қушлар дўнар қора барглarga,
нурлар сўнар шабнамларида.
Қурбақалар ёрила бошлар
йўловчи – вақт қадамларидан.//*

Одатда вақтнинг ўтишига нисбатан «одимламоқ» феъли қўлланилади, бироқ «қадам» сўзининг *вақтга* нисбатан ишлатилгани метофоранинг ўзига хос намунаси.

*//Тоглар тиниқ қорини берар,
яшил водий – ёниқ гулларин,*

*кечаларнинг бағрини ёқдим,
мазахладим **сассиқ кўлларни.***

«Ёниқ гул», «сассиқ кўл» бирикмалари сифатловчи-сифатланмиш муносабатни юзага келтирмоқдаки, улар ўз денотатив маъносидан ташқари бўлган бир услубий маънони ҳосил қилмоқда. Одатда шеърият нафис санъат тури бўлгани сабабли «кўпол» сўзлар, тушунчалар ишлатилмайди. Шоир ўз шеърида кўлга нисбатан **сассиқ** сифатлашини кўллабдими, демак бошқа маънони назарда тутган бўлади.

Ш.Раҳмоннинг «Туркийлар» шеърида метафорани ҳосил қилувчи бўлакларнинг ўзаро муносабати ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун қуйидаги мисраларнинг парадигмасини ҳосил қилиб кўрсак:

*//Илвасин йигитлар,
бобур йигитлар,
саждага бош қўйди ёвга терс қараб,
гулларни кемириб йиглади итлар,
буюк бошни кесди қилич ярақлаб.*

Метафоранинг ўзига хос намуналари шоир ижодида кўплаб топилади, айрим ҳолларда уларни бошқа ҳодисалардан фарқлаш керак бўлади:

*//Оқ булутлар ерга қўндими,
мўжизалар бўлдимми содир?
Оҳ, нақадар ажойиб тунда
оқ машъала экилган водий.*

«Мўжизалар бўлдимми содир?» бу ўринда гап бўлаклари эмас, сўз тартиби ўзгараётганлигини кўришимиз мумкин. *Бўлдимми содир – содир бўлдимми.* Шоир ушбу мисра қофия талаби билан ўзгартираётгани йўқ. *Содир бўлмоқ* морфологик жиҳатдан бир бутунлик бўлса-да, кўшма феъл ҳолати синтаксисда битта гап бўлагини ташкил қилади. Аммо шеърда метафорани юзага келтириб, маълум бир стилистик, коммуникатив вазифани бажармоқда. Шоир *«булутнинг қўниши», «оқ булутлар ерга қўндими»* жумласи

орқали бу ерда поэзияга хос кўтаринкилик, бадийлик мана шу битта комбинация билан юзага чиқармоқда.

Банднинг 3-4-мисраларида инверсиянинг бошқа хусусиятлари намоён бўлаётганини кўриш мумкин: сифат билан ифодаланган от-кесим мисрага оҳангдорлик, кўтаринкилик бағишламоқда. «*Тунда оқ машъала экилган водий нақадар ажойиб*» тарзида ифодаланганда ҳам мисрада бадийлик йўқолмайди, чунки шеър ифода мақсадига кўра ҳис-ҳаяжон гапдан тузилган.

Шавкат Раҳмонда метафоранинг оригинал намуналарини учратиш мумкин:

*//Энди сафсар кечаларда оқ
машъалалар тутиб улугвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни **ахтариб** баҳор.//*

Оддий жумла шаклида эса, «*Баҳор энди чиройли кундузларни ахтариб сафсар кечаларда оқ машъалалар тутиб улугвор кенгликларда кезар*». Муаллиф «**ахтармоқ**», «**кезмоқ**» сўзларини мисралар охирида келтириб, баҳорнинг сифатларини таъсирли ифодаламоқди. Бу – метафоранинг қудрати. Насрга ўказилганда «**оқ**» – машъаланинг белгиси, «**улугвор**» – кенгликларга тааллуқли, «**чиройли**» – кундузнинг сифати, шеърда эса улар баҳорнинг хусусиятларини ифодаламоқда.

Оддий матнда кузатилмаган айрим лингвистик ҳодисалар шеърини матнларда кўплаб учрайди:

*//Бирданига барча дарахтлар
қовжиратиб тўкади баргин,
ухлаб қолар **шўх ўспиринлар**
хафа бўлган болалар каби...//*

Мазкур бандда «**шўх ўспирин**» сўз бирикмаси сифатловчи-сифатланмиш муносабатида бўлса-да, биргаликда битта бошқа тушунчани ифодалаб келмоқда. Яъни дарахтлар, тераклар маъносида қўлланган. Навбатдаги бандда ҳам метафорик маъно касб этган бир нечта сўз иштирок этмоқда. Аслида «**кўчаларни суйиб**

босмоқ» ҳам коннотатив маъно ифодаламоқда, бу ерда асосий эътиборни аниқловчи-аниқланмиш муносабатидаги **«совуқ юз»** ва **«илиқ табассум»**га қаратиш лозим бўлади:

*//Жуда зарур саҳардан бошлаб
кўчаларни суйиб босмогинг,
қотиб қолган **совуқ юзларга**
илиқ табассумлар осмогинг.//*

Ўрни билан шуни ҳам таъкидлаш керакки, Шавкат Раҳмон шеъриятида кесим, феъл кесимларнинг метафорик маъно ифодалаши айрим ўринларда сифатларникидан салмоқлироқ. **«Илиқ табассумлар осмогинг»** мисрасида **«осмоқ»** феъл метафорик маънонинг ёрқин намунасидир.

*//Ичар қуёш нурларин жувон,
настариндай жисми қорайди.
Қариб қолган қуёш найзадан
бир дақиқа ёмон қарайди.//*

«Ичмоқ» феълнинг қандай маъно ифодалаши, албатта, контекстга боғлиқ. Шеърини матнларда эса кўпинча кўчма маънода келишига гувоҳ бўлиш мумкин, бироқ Шавкат Раҳмон шеърларида кутилмаган метафорик маъно ифодалайди. Қуйидаги мисраларда эса, шоир томонидан сифатловчи аниқловчи вазифасидаги **«огир»** сўзи бошқача коннотатив маънони ҳосил қилган:

*//Бироқ тунда ўт-майсаларга
тўкиладир кимнинг ёшлари?
Нега сувдан бечора отлар
кўтаролмас **огир бошларин**?//*

Аслида инсонга ҳам, хусусан, отларга ҳам ўз боши ҳеч қачон оғирлик қилмайди. Ушбу шеърда **«огир»** сўзи вазн маъносида ифодаланмаган, ёки бу ҳолатга бошқа бир сабаб борлигига ишора қилинмоқда. Кейинги мисраларда **«ёввойи»**, **«хувиллаган»** ва **«қари»** сўзлари ўзи боғланиб келган тупроқ, тоғу-тошлар ва қуёш сўзлари билан биргаликда кўчма маъно ифодалаб келмоқда:

*//Унутилган, **ёввойи** тупроқ,*

*хувиллаган тоғу тошларни
қари қуёш севади кўпроқ.//*

Шоирнинг «Машқ» шеърида ҳам, айниқса, *«ёввойи тунроқ»* сўз бирикмасида тобе сўзнинг ифода қилаётган маъноси кейинги сўзларнинг услубий маъносига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. *Қуёш*га нисбатан *«қари»* сифатлашининг қўлланилиши ҳам ўқувчига образли тасаввур беради.

Қуйидаги бандда *«олтин»* сўзи сув оқадиган *кичик ариқча*га, хусусан, *сув*га нисбатан қўлланган. Аслида сувнинг ранги бўлмаслиги маълум, бу ўринда шоир қуёшда сувнинг жилваланишини назарда тутган бўлиши мумкин:

*//Тун. Олмазор элас илганар
далаларнинг кенг оғушида.
Оқиб ётар олтин жилғалар
олмаларнинг сокин тушида.//*

Шавкат Раҳмон ўқувчига ўзи яратган метафораларни таништираётган каби ёнида изоҳини ҳам бериб боради. Бу маъқул ёндашувдир, чунки шоир шеърлари янги метафораларга шунчалик бойки, ўқувчи бирдан муаллиф айтмоқчи бўлган маънони англай олмайди:

*//Қариқизлар, етим ялпизлар
қучоғида кетдим ҳушимдан,
чўмилётган ситора қизлар,
олмазорни кўрдим тушимда.//*

Кўриниб турибдики, *«қариқизлар»* – *ялпизлар*, *«ситора қизлар»* – *олмалар*ни ифодалаб келган. Шоир кейинги мисраларда ўзининг чўлга муносабатини баён қилиш учун *«ёввойи»*, *«қип-яланғоч»* каби сўзларни ишлатмоқда:

*//Ёввойи чўл очилиб ётар —
қип-яланғоч, чиройли, равон,
тепасида тобора беҳол
ҳансирайди ҳайбатли осмон.//*

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, чўл ва биёбонларда гўё вақт тўхтаб қолгандек туюлади. Бу жиҳатдан шоир **чўлга** нисбатан негадир **«соҳибжамол»** сифатлашини ишлатган:

*//Оғушига босиб вақтни
эритарди чўл – **соҳибжамол**.
Қашиқир каби увлар ваҳмали
ёвшанларда **йиртилган** шамол.//*

Аниқловчи-аниқланмиш муносабатидаги сўз бирикмаларнинг метафора ҳосил қилишдаги иштироки бошқа синтактик бирликларга нисбатан фаол экани маълум бўлди. **«Йиртилган»** сифатдошининг шамол ҳоким бўлагига тобеланиб коннотатив, услубий маъно ифодалаши ҳам бунга бир исботдир.

Яна бир шеърида ижодкор метафорага асосланган битта гапни уч қаторга жойлаштиради:

*//Бунда ҳар бир чечак,
Ҳар бир гиёҳнинг
осмонни тўсғудай ҳайбати бордир.
Бу диёр нақадар улуг бўлса-да,
улкан одамларга нақадар зордир.//*

Банднинг иккинчи қисмида ҳам **«улкан»** сўзини ҳажм маъносидан ташқари бошқа вазифада ишлатмоқда. Замон ҳар доим ҳам шоирнинг кўнглидаги гапларни очиқ айтишга имкон беради. Шу боис у чечаклару гиёҳлардан, тошларнинг гуллаши-ю, юлдузларнинг қулашидан, тоғларнинг уйғоқлигидан биз ва сиз излаб топгандан ҳам кўпроқ маъно истади. Уларни ўз фикрларини ифодалаш воситасига – метафора, тимсолу рамзларга, мажозий ифодаларга айлантди.

Шамолнинг табиатдаги мавқеи, хатти-ҳаракатларини инобатга олиб унга нисбатан **«яланғоч»**, **«йиртилган»** каби сифатловчиларни қўллайди, бироқ шабадага ўзига хос тарзда **«шўх жувон»** деб янги метафорик ном беради:

//Тўлин ой очилган кўксига

булутдан бағирдош топади.

Шабда – шўх жувон юракни

ўйнарган гоҳ очиб, ёпади.//

Шоир замон муаммолари – миллатнинг дардини ифодалар экан, тарихга бот-бот мурожаат қилади. Йигитлар ҳақида ёзар экан уларни табиатнинг энг шиддаткор ва кўркмас жониворлари бўлган шер ва илварсинларга ўхшатади:

//Ҳийлагар дўстлардай яқинлашди ёв

комиллик қидирган жасур ерларга.

Илвасин йигитлар,

бобир йигитлар

саждага бош қўйди тескари қараб,

гулларни кемириб йиғлади итлар,

буюк бошни кесди қилич ярақлаб.//

Шавкат Раҳмон шеърлари фақат кўнгилнинг эмас, жасоратнинг ҳам ифодачисидир. Шоир ижодини кузатиб борган ўқувчи унинг шеърдан-шеърга юксалиб, курашчанлиги ортиб борганлигини кўради. «***Итлар***» ва бошга нисбатан «***буюк***» сўзининг қўлланилиши маъно кўчишининг янги қиррасини ҳосил қилган.

Хол-холланмиш муносабатидаги сўз бирикмаларининг метафора ҳосил қилишдаги иштироки

Метафора – қисқа ва ихчам сўзлаш санъати, хотирани авайловчи феномен ҳодиса. Метафора туфайли мавжуд эски номлар негизида янги номлар дунёга келади – тил ана шу «эски номлар»ни метафора туфайли чиқитга чиқармайди. Метафора – халқ руҳини теран ифода этувчи, миллий руҳнинг қулфи-калити: ҳар ким ўзи томонидан ҳис этилганларни метафора шаклида онгига жойлайди ёхуд тескарисини – тафаккур содир этган лисоний мўъжизалар метафора шаклида тил тизимига жипс бўлиб ёпишади. Метафоралар ўз-ўзича тафаккур ижодидир.¹¹⁸

¹¹⁸ Парандовский Ян. Алхимия слова. [http://: royallib.ru](http://royallib.ru).

Метафора бошқа коммуникатив воситалардан тилни кескин фарқлаб турувчи фикрий-ментал восита бўлиб тилнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир.¹¹⁹

Тадиқотларда, империк кузатувларда метафора белги билдирувчи сўзлар асосида ҳосил бўлади деган тасаввур бор. Аслида илмий таҳлилларни бойитиш лозим, чунки ўзбек тилида, асосан, бадиий матнларда аниқловчи-аниқланмиш муносабатидан ташқари эга-кесим муносабатидан ҳосил бўлган метафоралар ҳам мавжудлиги ишда мисоллар орқали далилланди. Шунингдек, у қадар кўп учрамаса-да, ҳол-ҳолланмиш муносабатидаги сўз бирикмалари ҳам шеърӣй матнларда мавжудлиги аниқланди, айрим мисоллар орқали таҳлил қилиб кўрилди. Хусусан, «**инграмоқ**» феъли қуйидаги бандда равишдош қўшимчасини олган ҳолда тарз ҳоли вазифасини бажариб келмоқда.

*//...Она бўри **инграб** қулайди,
кўзлари — лим қотган жоласи.
Шошилмасдан милтиқли одам
қонга солар бўри боласин.//*

Кесимга битишув йўли билан боғланган мазкур гап бўлаги ўхшатиш асосида кўчма маънода қўлланилган. Зеро, «**инграмоқ**» асли инсонга хос бўлган руҳий ҳолатдир. Мазкур мисрада она бўрининг «**инграб**» қулаши инсонлардаги каби ўзига хос услубий маъно ифодалаган.

Шавкат Раҳмон табиат ҳодисаларини инсонларга ва аксинча, инсон хатти-ҳаракатларини табиатга кўчириб, таъсирчан бир асарлар бунёд қила оладиган сезгир шоирдир. Қуйидаги мисраларда тоғ тасвири шундай берилади:

*//Тоғ **ўтирар** водийда **танҳо**,
оқ сочлари қоплаган кўксин,
минг йилларки бу нуроний тоғ
асрларга киради ўксиб...//*

¹¹⁹Суярова Н. «Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқини: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2021. – Б.13.

Шоир шеърда «*тоғ ўтирар танҳо*» метафорасидан фойдаланади, бу ерда «*ўтирар танҳо*» метафораси орқали инсонга нисбатан ўхшатишни ҳосил қилиб, *ёлғизлик* маъносини юзага келтирган.

*//Саҳаргача табассум бўлмас,
шамол кезар зерикиб, уфлаб,
Хайр, эй қиз, эй сеҳргар қиз,
яхшии тушлар кўрганча ухла!//*

Шеърятни метафорасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айниқса, Шавкат Раҳмон каби борлиқни ўзгача тасаввур қила оладиган, табиат ҳодисалари билан сўзлаша, тиллаша оладиган ижодкор шеърлари сўзларнинг маъно товланишларига, турли лисоний воситаларнинг услубий хосланишларига тўладир. «*Шамол*»нинг кезиш ҳолатини «*зерикиб*», «*уфлаб*» тушунчалари орқали ифодалаб, ҳол-ҳолланмиш метофорик боғланишини вужудга келтирган. Бундай ўхшатиш шоир маҳоратининг ўзига хослигини белгилаб беради.

«Табиат реалияларини номловчи метафора уни умумий ва хусусий белгиларига кўра таърифлайди, таснифлайди. Айрим ўринларда бундайин метафорик номлар оламнинг физик манзарасига тааллуқли баъзи деталларнигина ажратиб, инсоннинг хос белгисини тасвирлаш учун қўлланилади. Мазкур белгилар денотати англатган маънонинг салбий ёхуд ижобийлигига қараб, тасвир учун шунга мос образ танланади. Бунда таққосланаётган референт белгилари бир-бирига семантик мувофиқ бўлиши шарт. Матнни ташкил этувчи кореферент бирликлар эса ана шу метафорик номнинг босқичма-босқич очилишига хизмат қилади».¹²⁰ Аксарият ижодкорлар табиат манзараларини тасвирлашда оддий ўқувчига ҳам маълум бўлган метафоралардан, ўхшатишлардан фойдаланади. Шавкат Раҳмон ижодида эса табиат реалияларини

¹²⁰Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филол. фан. док. (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 161-162.

номловчи шеърдан-шеърга томон янги метафораларга дуч келаверасиз.

*//Булутлар ўтлаган адирда
чиройли кундуздан кечаман.
Шаробдай тотимли бу тунни
томчилаб, томчилаб ичаман.//*

Муаллифнинг тунни марокли ўтказиш ҳақидаги фикрни шароб каби «**ичмоқ**» маъносида қўллаши ҳол ва ҳолланмиш ўртасида содир бўлаётган метафорани ифода этиб турибди.

*//Тонг очар кўзларин эриниб,
севинчдан йиғлайди қиёқлар,
чечаклар жилмаяр севиниб,
шамолда чўмилар гиёҳлар.*

*Ўйноқи шуълалар — болалар
жимгина тарқалар сайҳонга,
ўргимчак тўқийди толалар,
хонқизи боради меҳмонга.//*

Ҳақиқий шеър тушунтирмайди, балки тасвирлаб беради. Шу маънода Шавкат Раҳмон ҳам ўз ижодида айтмоқчи бўлганларини табиат ҳодисалари ёки инсон хатти-ҳаракатлари орқали тасвирлаб беради. Бундай жараёнда мўйқалам суртаётган ранглар вазифасини метафоралар бажаради. Шоир *тонгнинг кўзларини эриниб очиши, қиёқларнинг севинчдан йиғлаши, чечакларнинг севиниб жилмайишини* бежизга инсон ҳаракатларига ўхшатмаган.

*//Ўтиб кетар ҳаллослаб шамол,
беҳиларнинг хуш бўйи анқир.
Қизлар ўтар — кўзлари армон,
дурраларда сочларин тангиб.
Тонг кўйлаги унсиз йиртилар,
чақнаб кетар офтоб тизлари,
ит ҳуради, ҳанграйди эшак,
қай ҳовлида гўдак йиғлади.//*

Тилшуносликда метафора, асосан, аниқловчи ва аниқланмишга боғлаб таҳлил қилинади. Тўғри, мазкур синтактик бирлик бу борада бошқаларидан анча фаол метафора ҳосил қилади, бироқ бу ҳол ва ҳолланмиш муносабатидаги сўз бирикмалари доирасида метафорик маъно ифодаланмайди дегани эмас. Жумладан, «*Ўтиб кетар ҳаллослаб шамол*», «*Тонг кўйлаги унсиз йиртилар*» ёки қуйидаги мисрадаги «*Хабар бериб шамол югурди*» каби ифодалар синтактик жиҳатдан ҳаракат ҳолатини ифодаловчи бирликлар ҳам метафора ҳосил қилиш жараёнида иштирок этишини кўрсатади.

//Хабар бериб шамол югурди

*бу диёрга келганим ҳақда,
узлатдаги тоғлар қўзғалди,
саросима қўпди ҳар ёқда.//*

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шавкат Раҳмон теран тафаккур соҳиби эканлиги, унинг бадиий ифодаларида, яратган метафораларида кўриниб турибди. Қуйида вақтга нисбатан «*ечмоқ*», «*киймоқ*», юракка нисбатан «*уйгонмоқ*», «*қўнмоқ*» ҳолат феъллари битишув йўли билан боғланмоқда. Майсаларга нисбатан эса «*парвозга тараб*» бирикмаси қўлланган. Мазкур синтактик жараёнлар ҳол-ҳолланмиш муносабатида метафоралар ҳосил бўлишини яна бир бор кўрсатиб турибди:

//Ечиб оппоқ кўйлагани вақт,

кийди яшил гулли кўйлагин.

*Юрак, уйгон, капалак каби
чечакларга қўниб ўйнагин.*

Майсаларин тараб, парвозга

шайланади чексиз далалар.

Ўспиринлар қучогида маст

Қирда асир тушган лолалар.//

Шавкат Раҳмоннинг қуйидаги шеъри ёш юракнинг соф туйғулари табиат манзараларига қиёсан тасвирланган. Ундаги жозибадорликни қандай унсурлар таъминлаб берганини текшириб кўриш лозим.

*//Ғичир-ғичир,
ғичир-ғичир,
айланасан – жонинг ҳалак,
айланасан азал-абад,
чархипалак,
чархипалак.//*

Мисраларда, асосан, кўчма маъно ҳукмрон. Феъллар иштирокидаги метафоралар шеърнинг таъсирчанлигини оширмоқда. «**Чархипалак**» сўзининг мисра сўнгида такрор келиши «**айланасан азал-абад**» жумласига грамматик жиҳатдан боғланмаса-да, мазмунан алоқадорликда. Зеро, бу сўзлар ундалма бўлиб келмоқда. Аслида ундалманинг мазкур мурожаат шакли бўйича сўзлар мисра бошида келиши керак эди, бироқ шоир бу ўринда ҳам метафорадан унумли фойдаланган.

«**Тоғлар**» Шавкат Раҳмон шеъриятида муҳим ўрин тутди. Айниқса, Олой тизмалари бошқа тоғларга асло ўхшамайди. Улкан нортуяларни эслатади. Гўёки кескир пичоқларда тигланиб ташланган қатлам-қатлам харсанг тошларни кўриб, табиатнинг қудратига лол қолиш мумкин. Номлари ҳам ажабтовур: Кетмонтоғ, Бешиктош. Болалиги, асосан, тоғларда ўтганлиги учун ҳам Шавкат Раҳмон кўпроқ тоғларга мурожаат қилиши шундан. Бу ўринда тоғларнинг номланишлари ҳам метафора асосида шаклланганлиги кўриниб турибди. Мазкур шеърда метафоранинг энг таъсирли намуналари қуйидагилардир:

*//Тоғлар –
Нортуялар **абдий** чўккан,
қуриган йилларни **чайнаб, кавшаниб.**
қани, ясовулар, туякашлари,
тиллали, жавоҳирли сандиқлар қани?
қариси таланган, қароқчиларнинг
изларини яшириб юборган мозий.
яширган йилларнинг чангалзорлари
сарбонни ўлдирган қотил овози.//*

Бу мисралардаги метафоралар таҳлил қилинганда, шу жиҳати маълум бўлдики, шоир, асосан, руҳият тасвирини бермоқчи бўлганлиги боис бу сўзлар маъносига, грамматик қурилишига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Шавкат Раҳмон учун шеър умрининг, тирикликнинг маъно-мазмунига айланган эди.

Унинг дарду армонлари, изтироблари халқнинг дарди, миллатнинг дарди билан, жамиятнинг муаммолари билан чамбарчас боғланиб кетганди. У бошқа шеърларида метафораларни шундай жойлаштирадики, беихтиёр руҳият тасвири, ҳолат ифодаси биринчи планга чиқиб қолади:

*//Яшамогим зарур ҳар дақиқани
ғазаб билан, севги билан **тўлдириб**,
дунёдаги барча қора нарсани
ёруғ **лаҳзаларда ўлдириб**.//*

Иккинчи даражали бўлаклардан ҳолни мантиқий урғу орқали гап охирига келтириб қўяди. Айни пайтда халқининг, миллатининг бутун фожиаси, биринчи навбатда, шу халқнинг ўз ютуғи камчиликларига бориб тақалиши уни ўйга толдирди, миллат бошига тушган фожиаларнинг сабаб ва илдизини метафоралар орқали рўйи рост айтишга, миллатни уйғотишга шошилди. Чунки бундай яшаш тарзи ҳали ҳам давом етарди:

*//Тош ҳам гулларми деб,
минглаб калтабин
гурзисин дўлайиб йиқилган пайтда,
мардона илжайиб, кўрасиз, дедим,
бир кун гуллайди бу тош, албатта.
Балки тош ҳозироқ
гуллаётгандир,
минг рангли жилода **яшнаб, ўзгариб**,
балки бу гулларни кўрмаётгандир
ҳаттоки шоирнинг ўткир кўзлари...//*

Шавкат Раҳмон ижодининг гуллаган даври енг оғир кунларга – мустабид Шўро тузумининг сўнгги йилларига тўғри келди.

Халқнинг оғир аҳволи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий ва ижтимоий қарамликка қарши исёнкорлик руҳи шеърга кўчгани сир эмас. Бунинг оқибатида шеъриятда, хусусан, Шавкат Раҳмон ижодида ижтимоий мавзунинг муҳимроқ ўринга чиққанини кўрамиз. Аммо, шуниси эътиборлики, Шавкат Раҳмон шеърни публицистикага – фикрнинг қурбонига айлантириб юбормади. Уни қурбон қилгани йўқ. Унга содиқ қолди.

«Туркийлар», «Кенглик соғинчи», «Бўрилар» сингари шеърларида она юртнинг, миллатнинг дарди, уларнинг тақдири ҳақидаги шоир қайғуси ҳам мажоз, ҳам очик ифодаalarda берилади. Жумладан:

//Армоним улғайди...

кеча сўйлардим –

Қанийди бўлса деб бирорта мард дўст.

Бугун қон йиғларман –

денгиз бўлсайди,

бўлсайди улугвор уммонларга йўл.//

Халқимиз ҳаётида кечаётган воқеаларнинг ҳеч бири Шавкат Раҳмон назаридан четда қолган эмас. У ҳар доим шеърга хос жасорат билан биринчилардан бўлиб яқинлашиб келаётган ҳар қандай хавфдан элни огоҳ қилди, ҳар қандай зулмга, жаҳолатга қарши курашди.

Шоир шеърларида «лексик ва фразеологик образли, кўчма маъноли микросистемалар ичидаги парадигматик боғланишлар ва муносабатлар яхлит бирлик сифатида янги семантик маънони юзага келтиради. Ҳаракат-ҳолат маъносини англатувчи феъллар бирикмали шаклда образли кўчма маъно ҳосил бўлишида асосий восита саналади».¹²¹

Бир вақтлар дўсти йўқлигидан куйиниб шеър ёзган шоир энди куриб тугаётган денгизнинг ҳасратида. Миллатининг манқуртлашиб, жисмонан заифлашиб бораётганидан аламда. У яна

¹²¹Суярова Н. «Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқини: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2021. – Б.20.

сўзи – шеъри билан бирга бу дарду машаққатларни бошида ўтказди, у орқали ҳасратини метафоралар орқали тўкиб солади:

*//...Сўнгги зурёдимни заҳарлар куллар,
сўнгги **чечакларим айниб сўлажасак.**//*

Рух манзараларини тасвиру талқин этган шеър – изтиробнинг меваси, соғинчу армоннинг маҳсули, севги ва нафратнинг намоиши сифатида дунё юзини кўради. Ишқ орқали анланган дунёни комилликсиз тасаввур этиб бўлмайди. Дунёнинг ўзи ҳам мукамал уйғунликдан ташкил топган. Инсон ҳам унинг бир бўлаги сифатида камолотга етишмоғи лозим. Ахир одамзоднинг ўзини-ўзи англашга бўлган қизиқиши, интилиши ҳеч қачон тинч қўймаган. Ўзни англаш эса бир умр давом этадиган узлуксиз жараён. Инсоннинг камолоти ҳам худди мана шу ўзликни англашдан бошланади. Буни шоир куйидаги метафоралар асосида баён қилади:

*//Камолот – абадий,
Камолот – чексиз...
Аммо Камолотнинг йўли равонмас –
Соддадил йўловчи арчалар, мана,
Таажжубда тўхтабди қорли довонда.*

*Мангу **юрардилар** агар роҳ бўлса,
Сира турмасдилар юксакда эписиз, – деб ёзади шоир.*//

Шавкат Раҳмон ёш ўзбек шоирларига мурожаат қилиб, битган бир шеърида ҳам сифат ва феъл туркумига хос бўлган битишувли муносабатни куйидаги метафоралар орқали шундай ифода қилади:

*//Сўзларни **қайрайлик**,
тагин қайрайлик,
токим **кескир бўлсин** бамисли олмос,
Ўткир сўз қолмаса шоирларидан,
ўткир сўз қолмаса...
Ҳеч нарса қолмас.*//

Чиндан, шоирдан фақат сўз қолади. Дилни ўртайдиган, борлиқни куйдириб-кул қиладиган, – руҳни камолотга элта биладиган сўз қолди. Бу сўз вақтнинг шамолларида қаддини тутди,

исён-оташларда ўзини тоблади – ўлмади, балки яшарди – яшади. Чунки бу сўз мангуликка дахлдор эди. Инсоннинг азалий ва абадий дардлари, муаммоларини англаш ва англатишга уринган қалбнинг ўз-ўзини намойиш қилиши эди. Шавкат Раҳмон ҳам сўз қудратини шундай ҳис этди. Такрорланмас метафоралар асосида баён қилди.

Кўплаб шоирлар каби Шавкат Раҳмон учун ҳам яшашнинг маъно-мақсадини, умр ва ҳаёт мазмунини, тирикликнинг моҳиятини англашга, инсоннинг инсонлик шаънига, кадр-қимматини, миллатнинг тақдири ўзининг бўйидан бир неча энлик (қарич) баландроқ эканлигини англашга йўл топиб берган мўъжизавий қурол сўз бўлди. Бору йўқлик ичида буларнинг барчасини англатишга уриниб, изтироб ичида қолган, оташлар бағрида ўзини излаб топгани сўз бўлди.

Шавкат Раҳмон шеърлари ўзи мансуб бўлган авлод шеърияти каби ватан ичида ватанни соғиниб яшаган шеърият эди. Шоир умри давомида ўзини англаш йўлида нечоғли ҳаракат қилган бўлса, босган ҳар бир қадамида ватанни англашга уринди. Шу боис халқ, жасорат, кураш сингари муҳим мавзу ва ғоялар ёнида Ватан, унинг тарихи ва тақдири ҳақидаги ўйлар, қалбдаги чўнг оғриқлар ифодаси шеърхонни ҳам ўзлиги, ватани ҳақида ўйлашга ундайди, унинг мудраб ётган руҳ-у юрагини уйғотади. Ҳақиқий шеърнинг вазифаси ҳам шу аслида шоирнинг ватан ҳақидаги қуйидаги шеърида кулминацион нуқтани ташкил этувчи сўзларда бири ҳам кўчма маъно орқали ифода қилинган, яъни **«Сочим оқарганда англадим, Ватан!»** Буни кексайганда, ёшим ўтганда, қариганда каби кўплаб бирикмалар билан ифодалаш мумкин эди. Аммо Шавкат Раҳмон қуйидагича ифодалади:

*//Ҳали бирор ишни уддаламадим,
Ҳали ҳеч кимсани қилмадим рози
Бехуда ўтибди гўзал умримнинг
Қанчалаб чиройли баҳори, ёзи.
Фарогат борлигин унутиб қўйдим,
бағримга чақинлар тегди дафъатан.*

*Сендан улугроқ нарса йўқлигин
сочим оқарганда англадим, Ватан.//*

Маълумки, ҳар қандай ҳаёт ҳодисаси, инсон қалбига доир ҳар қанақа фикр-туйғу шеъриятда образ орқали, бевосита образли тилда аксини топади. Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам табиат бағридан танлаб олинган тимсоллар гўзал ва бетакрордир.

Шоир шеъриятидаги тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу қувончлари. Шунинг учун бўлса керак, шоирнинг илк шеърларидан то сўнггисигача тоғлар у билан яшайди.

*//Тоғ хўрсиниб юборди оғир –
водийларга югурди шамол,
юзларини яширди ҳилол.
Тоғ хўрсиниб юборди оғир,
Теран хобдан уйғонди юрак,
Тоғлар каби хўрсинмоқ керак.//*

Шавкат Раҳмоннинг ушбу шеърида ҳам метафоранинг энг бетакрор намуналари жамланган.

Умуман олганда, Шавкат Раҳмон ўзбек шеъриятида лисоний воситалардан энг самарали фойдаланган ижодкорлардан бири. Унинг метафора яратиш маҳорати алоҳида ўрганилиши, махсус филологик тадқиқотларни талаб қилади. Шунингдек, қуйидаги юқоридаги фикрларимизга хулоса сифатида қуйидагиларни қайд этишимизни мумкин:

1. Ўзбек тилида маъно кўчишининг фаол турларидан ҳисобланган метафоралар аниқловчи-аниқланмиш муносабатидан ташқари эга-кесим муносабатидан ҳам ҳосил бўлади. Хусусан, феъл кесимларнинг қандай эга билан синтактик боғланишига қараб маъно кўчиш ҳодисаси аниқланади. Жумладан, «*Тоғ хўрсиниб юборди оғир – водийларга югурди шамол*» шу ўринда «*Чол хўрсиниб юборди*» жумласи олдинги гап билан синтактик жиҳатдан тенг, аммо эганинг ўзгариши метафорани ҳосил қилади.

2. Аниқловчи-аниқланмиш, хусусан, сифатловчи-сифатланмиш муносабатидаги метафоралар сон жиҳатидан ниҳоятда кўп

эканлигини эътироф этган ҳолда Шавкат Раҳмон шеърларида бошқа ижодкорларда деярли учрамайдиган оригинал метафоралар борлигини, унинг аксарият метафоралари шоир томонидан кетма-кет изоҳлаб борилгани *«қариқизлар»*, *«етим ялпизлар қучоғида кетдим ҳушимдан»*, *«чўмилётган ситора қизлар»*, *«олмазорни кўрдим тушимда»* ўқувчининг унга таниш бўлмаган ўхшатишни англашига шароит яратиши мумкин.

3. Шавкат Раҳмон шеърларида қўлланилган, шоир томонидан яратилган метафораларни таҳлил қилиш мобайнида ҳол-ҳолланмиш муносабати натижасида ҳосил бўлган метафоралар ҳам оз эмаслиги маълум бўлди. Тўғри, мазкур синтактик бирлик бу борада бошқаларидан анча фаол метафора ҳосил қилади, бироқ – бу ҳол ва ҳолланмиш муносабатидаги сўз бирикмалари доирасида метафорик маъно ифодаланмайди дегани эмас. Жумладан, *«ўтиб кетар ҳаллослаб шамол»*, *«тонг кўйлаги унсиз йиртилар»* ёки қуйидаги мисрадаги *«Хабар бериб шамол югурди»* каби ифодалар синтактик жиҳатдан ҳаракат ҳолатини ифодаловчи бирликлар ҳам метафора ҳосил қилиш жараёнида иштирок этишини кўрсатади.

4. Метафоранинг лисоний имкониятларини аниқроқ, теранроқ билиш учун унинг ҳосил бўлиш жараёнларини, яъни сўзларнинг бир-бири билан турли контекстда, турли мақсадларда бирикиш усулларини ҳам илмий текшириш лозим. Шу жиҳатдан метафораларнинг синтактик хусусиятлари махсус тадқиқотларни талаб қилиши маълум бўлди.

ХУЛОСА

Метафорадан дунёни англаш ва уни ўзгаларга тушунтиришнинг энг муҳим воситаси сифатида самарали фойдалана олган файласуф шоир, ўзига хос метафоралар яратувчиси – Шавкат Раҳмон шеъриятидаги метафорик маънолар лексик-грамматик жиҳатдан таҳлил қилинганда қуйидаги муҳим хулосаларга келинди:

1. Дунё тилшунослигида метафоралар турли аспектларда атрофлича текширилган. Хусусан, жаҳон тилшунослигида метафоралар бадиий матнлардан ташқари илмий ва илмий оммабоп матнлар мисолида ҳам тадқиқ этилган, метафоранинг тилшунослик объекти сифатидаги ўзига хос хусусиятлари, вазифаси ва таснифлари илмий ўрганилган. Ўзбек тилшунослигида ҳам илмий ва илмий оммабоп матнларда метафора ҳодисаси текшириб кўрилиши лозим.

2. Матнларда, хусусан, шеърий матнда лисоний бирликларнинг лексик ва грамматик имкониятлари, маъно товланишлари, луғавий ва услубий маъно тараққиёти, тадрижи қай ҳолатдалиги маълум бўлади. Метафорани ижодкор учун ҳам матн муаллифи учун ҳам оламнинг лисоний манзарасини тасаввур қилишнинг асосий воситаси сифатида ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик нуқтаи назаридан бинар тадқиқот ўтказиш самарали натижа беради.

3. Метафоранинг услубий имконият ва вазифалари ўзбек тилшунослигида ҳам таҳлил қилинган, аммо шеърий матнларда бир ижодкор миқёсида тизимли ўрганилган эмас. Метафора кўп қиррали, барча соҳалар учун ҳам тадқиқот объекти бўла олади, аммо илмий, илмий-оммабоп, публицистик, шунингдек, сўзлашув услуби учун ҳам муҳим бўлган метафоралар бадиий услубдаги матн ва мулоқотлар орқали шаклланади. Шунинг учун ҳам метафораларнинг ҳосил бўлиши, шаклланиши, табақланиши, даражаланиши, соҳавийлашиш жараёнлари ва бажарадиган вазифаси нуқтаи назаридан ўрганилиши керак. Шавкат Раҳмон шеъриятида

метафораларнинг ўзига хос ўрни бор, шоир метафора ҳосил қилишда от сўз туркумига доир сўзлардан ҳам фаол фойдаланган, айрим сўзларнинг метафорик маъно ифодаланиши фақат биз тадқиқот объекти қилиб олган шеърларда кузатилди. Бу метафоранинг янги турлари бўлиши мумкин.

4. Шавкат Раҳмон шеърларида сифат сўз туркумига доир сўзларнинг метафорик маъно ифодаланиши бутунлай ўзига хос бўлиб, таҳлил давомида аниқланган метафораларнинг аксарияти янги маъно ифодалаётган, илк марта Шавкат Раҳмон томонидан қўллангани маълум бўлди. Бу билан шеър муаллифи ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитди.

5. Танланган шеърлар ўрганилиб, уларда от, сифат каби сўзлардан кўра феъл сўз туркумига доир метафоралар сон жиҳатдан кўпроқ қўллангани, хусусан, ҳаракатни ифодалаган сўзлар шоирнинг руҳий ҳолатини ифодаловчи метафоралар эканлиги аниқланди. Бу борада ҳам Шавкат Раҳмон муайян янгиликлар ярата олган.

6. Муаллиф қўллаган метафораларнинг аксарияти янги, бироқ у ўзигача яратилган метафоралардан ҳам фойдаланган, шунингдек, амалдаги метафорик маънодаги сўзлардан бошқа нутқий вазиятда, бошқа сўзларга боғлаб, бутунлай бошқа маъноларда ҳам қўллагани аниқланди.

7. Тилда кўчимнинг фаол турларидан ҳисобланган метафоралар аниқловчи-аниқланмиш муносабатидан ташқари эгакесим муносабатидан ҳам ҳосил бўлади. Хусусан, феъл кесимларнинг қандай эга билан синтактик боғланишига қараб маъно кўчиш ҳодисаси аниқланади. Жумладан, *«Тог хўрсиниб юборди оғир – водийларга югурди шамол»* шу ўринда *«Чол хўрсиниб юборди»* жумласи олдинги гап билан синтактик жиҳатдан тенг, аммо эганинг ўзгариши метафорани ҳосил қилади.

8. Ишда аниқловчи-аниқланмиш, хусусан, сифатловчи-сифатланмиш муносабатидаги метафоралар сон жиҳатидан ниҳоятда кўп эканлигини эътироф этган ҳолда аксарият метафоралар шоир

томонидан кетма-кет изоҳлаб борилгани **«қариқизлар»**, **«етим ялпизлар қучоғида кетдим ҳушимдан»**, **«чўмилётган ситора қизлар»**, **«олмазорни кўрдим тушимда»** ўқувчининг унга таниш бўлмаган ўхшатишни англашига шароит яратган ҳолатлари таҳлил қилинди. Айнан шу жиҳатларини олиб қарайдиган бўлсак, Шавкат Раҳмон шеърларида бошқа ижодкорларда деярли учрамайдиган оригинал метафоралар борли аниқланди.

9. Муаллиф шеъриятида қўлланилган, шунингдек, шоирнинг ўзи томонидан яратилган метафораларни таҳлил қилиш мобайнида ҳол-ҳолланмиш муносабати натижасида ҳосил бўлган метафоралар ҳам оз эмаслиги маълум бўлди. Тўғри, мазкур синтактик бирлик бу борада бошқаларидан анча фаол метафора ҳосил қилади, бироқ – бу ҳол ва ҳолланмиш муносабатидаги сўз бирикмалари доирасида метафорик маъно ифодаланмайди дегани эмас. Жумладан, **«Ўтиб кетар ҳаллослаб шамол»**, **«Тонг кўйлаги унсиз йиртилар»** ёки қуйидаги мисрадаги **«Хабар бериб шамол югурди»** каби ифодалар синтактик жиҳатдан ҳаракат ҳолатини ифодаловчи бирликлар ҳам метафора ҳосил қилиш жараёнида иштирок этишини кўрсатади.

10. Метафоранинг лисоний имкониятларини аниқроқ, теранроқ билиш учун унинг ҳосил бўлиш жараёнларини, яъни сўзларнинг бир-бири билан турли контекстда, турли мақсадларда бирикиш усулларини ҳам илмий текшириш лозим. Метафораларнинг синтактик хусусиятлари махсус тадқиқотларни талаб қилиши маълум бўлди. Шавкат Раҳмон асарлари тили, ижодкорнинг лисоний имкониятлардан фойдаланиш даражаси монографик тарзда батафсил ўрганилса, ўзбек тилининг ўзига хос янги қирралари намоён бўлади.

ИЛОВАЛАР

« Ишон... »

Баҳор сенга ишонар, қара,
сузиб чикди кўзига юрак –
қараб турар сенга интизор,
сен баҳорни севишинг керак.

(феъл, кесим)

(феъл, ҳол)

Кўзига боқ, ҳайдама уни –
мингинчи бор қилмагин хато.

Остонангдан кетмайди баҳор,
сен аслингга қайтмагунча то.

(феъл, кесим)

(Сайланма, 35-бет.)

«Қасида»

Тун дедим, ярашди бу исм,
мен сени бир сўздан яратдим.

Кийдирдим ярқироқ кўйлакни,
хуснингга оламини қаратдим.

(феъл, кесим; от)

Сен марол кўзидан чиройли,
оҳанглар таралар исмингдан,
сен гўзал тонгларни туғасан,
настарин бўйлари жисмингда.

(феъл, кесим)

(феъл, кесим)

(от, ҳол)

Ойларни жойладим бағрингга,
сен барча тунларнинг ёшисан,
сўнг ўзим йиқилдим ҳайратдан,
милёнта сулувнинг сочисан.

(от, ҳол)

(сифат, кесим)

(от, кесим)

(Сайланма, 39-бет.)

Денгиз

Пистирмада турган шамол-чи,
тўсатдан бир **фитна ўйлади,**

(феъл, кесим)

раксга туша бошлар ҳаёсиз,
кийиб олиб **мовий кўйнакни**.

(феъл, кесим)
(от) (Сайланма, 43-бет.)

Яшил **сочли санновчилар** –
сингилларим, мажнунтолларим.
Қайрилдиму рангим бўзарди,
қалтиради кучли кўлларим.

(от, кесим)

Ўттиз йилки тинмай эргашиб,
яширганча зийрак кўзимдан,
сарсон бўлиб тоғу тошларда,
келар экан йиғлаб изимдан.

(феъл, кесим; ҳол)

Ҳали ёшман, ҳали куз узоқ,
гуллар ҳамон **порлар** ёдимда.
Бироқ нега бу **жинни** толлар
йиғлаганча келар ортимдан?!

(феъл, кесим)
(сифат, аниқловчи)
(феъл, кесим; ҳол)

Гап ўқтириб бўлмайди бироқ,
йиғлайдилар саннашиб, тўлиб,
оқиб борар зангор водийдан
кўзёшлари бир дарё бўлиб...

(феъл, кесим; ҳол)
(феъл, кесим)
(от, эга) (Сайланма,
56-бет.)

Не даврлар қори тагида
музлагандай **қари қўтослар** –
сокин ётар Олой тоғлари,
бағри тўла ғалаён, саслар.

(от, эга)
(феъл, кесим)

Аммо **сезар** ҳар бир шарпани,
бўлса ҳамки **хоблари** ҳадсиз,

(феъл, кесим)
(от, эга)

Ўз тинчини бузган ёвларни,
Ўлдиради тоғлар шафқатсиз.

(феъл, кесим)

Ишонмасанг ўқ отиб кўргин –
бўкирворар саноқсиз қоя.
Ўта мағрур, феъли кўп ёмон,
Тоғлар ўзин севар ғоят.

(феъл, кесим)
(сифат, аниқловчи)
(феъл, кесим)
(Сайланма, 58-бет.)

Ўрмонлар жим йиғламас шамол,
Сой сайрамас, бақалар жимдир,
Ингроқларга тўлиб кетган тун –
Ғамгин кўшиқ айтадир кимдир.

(феъл, кесим)
(феъл, кесим)
(Сайланма, 61-бет.)

Саёҳат

Табиатнинг хилват бурчаги:
унутилган ёввойи тупроқ,
ҳувиллаган тоғу тошларни
қари қуёш севади кўпроқ.

(сифат, аниқловчи)
(сифат, аниқловчи)

Оҳу қочди, бошимга ногоҳ
улкан бургут соя ташлади.
Қоялардан тўзғиди қушлар,
сувлар қочиб кета бошлади.
Атрофида қарадим ҳайрон:
Булутларга бурканар ўтлоқ,
Сув ичмоқчи бўлиб эгилдим.
Ногоҳ музга айланди булоқ.

(феъл, кесим)
(феъл, кесим)

Ишонмасанг, қара кўзимга,
кўзларимга яшайдир Ҳотам,
мен тегмадим ҳатто илонга,

(феъл, кесим)

ниши тўла заҳар бўлса ҳам.

Жимлигини <u>бўзмади</u> тоғлар,	<i>(феъл, кесим)</i>
ўз <u>бағрини очмади</u>, зимдан	<i>(феъл, кесим)</i>
<u>ҳадиксираб</u>, мингта кўзи-ла	<i>(феъл, ҳол)</i>
фақат <u>қараб турар</u> изимдан.	<i>(феъл, кесим)</i>
	<i>(Сайланма, 62-бет.)</i>

Ўрмонда

Афсонавий, зангори диёр,	
бағри тўла <u>жодули</u> сукун.	<i>(сифат, аниқловчи)</i>
Шохлар аро тобора кўпроқ	
нурларини <u>оқизарди</u> кун.	<i>(феъл, кесим)</i>

<u>Уйқудаги</u> ўрмон тўсатдан	<i>(от, аниқловчи)</i>
<u>кўрмай кўяр кўхна</u> тушларни	<i>(феъл, кесим;</i>
<i>сифат, аниқловчи)</i>	
ва қаттиқроқ <u>бағрига босар</u>	<i>(феъл, кесим)</i>
сайраётган митти қушларни.	

Жимлик чўкар орага бир зум,	
оҳ, бу кутиш лаҳзаси ёмон!	
Варанглаган ўқдан айикдай	
<u>бўкирворар</u> баҳайбат ўрмон.	<i>(феъл, кесим)</i>
	<i>(Сайланма, 63-бет.)</i>

Машқ

Тун.	
Олмазор элас илғанар	
далаларнинг <u>кенг оғушида.</u>	<i>(от, ҳол)</i>
Оқиб ётар <u>олтин</u> жилғалар	<i>(от, аниқловчи)</i>
олмаларнинг <u>сокин тушида.</u>	<i>(от, ҳол)</i>
Шоввасида нурлар <u>қайнаган</u>	<i>(феъл, аниқловчи)</i>

хилватдаги жилғага бордим,
тақдирдан ҳасрат айланган
хаста дилни қўйиб юбордим...

(феъл, аниқловчи)

Даф қилди кун
милён йилдирим
қудратин жамлаб зарбига,
воҳ, ўйнарди ғамзада дилим
жилғаларнинг зумрад лабида...

(феъл, кесим)

(от, ҳол)

Дилим,
дунё даъюсларидан
қора терга ботган ғуломим,
настариндай поқ ҳисларидан
туфдонларни қилган кулолим...

(от, кесим)

(сифат, аниқловчи)

(Сайланма, 64-бет.)

Чўл

...Ёввойи чўл буюк кенгликда
менга борин очиё ташлади,
гўл-девона икки кўзимни
шошилмасдан ўйнай бошлади.

(сифат, аниқловчи)

(феъл, кесим)

Бургутларни осмонга отди,
мақтанди хос гуллари-ла чўл,
турдим билмай қайга юришни –
қайга боқмай, кўринарди йўл.

(феъл, кесим)

(феъл, кесим)

Чўл қитиқлар товонларимни,
борган сари бошлар ичкари,
кўрсатмоқчи бўларди гўё
ҳазинага лиммо-лим бағрин.

(феъл, кесим)

(от, тўлдирувчи)

Чўл, мунчаям бўлмасанг айёр,

(феъл, кесим)

Мунча бағринг севгидан холи,
Гўзалсан-у ғоят маккорсан (сифат, кесим)
Доғули, шўх жувон мисоли. (Сайланма, 66-бет.)

Одамдарахт

Ўсаётган
кучли дарахтман, (от, кесим)
шоҳларимда пишар сўзларим, (феъл, кесим)
ўйчан кўзак келгувчи йўлга
икки тоғдай боқар кўзларим... (Сайланма, 69-бет.)

Узум йиғлар, (феъл, кесим)
йиғлар бұралиб, (феъл, ҳол)
йиғлайверар қишгача дилдан,
биллур каби мўлдир турланиб,
кўзда дўнар олтин шингилга. (от, аниқловчи)
Поёни йўқ куз оғушида
қандай гўзал йиғлайди узум! (феъл, кесим)
Шундай бўлар ҳақиқий йиғи,
кўриб қўйгин,
эй, ношуд кўзим! (сифат, аниқловчи)
(Сайланма, 69-бет.)

Сафсарлашар оқшомга осмон,
кун чекинар қорли тоғларга, (феъл, кесим)
сукунатнинг мунис қушлари (сифат, аниқловчи)
учиб келар кузги боғларга.

Келар қора ридо кийган тун, (феъл, аниқловчи)
сукунатнинг қушларин сўяр. (феъл, кесим)

суронлардан хорган шахарни
силаб-сийпаб ухлатиб қўяр.

(феъл, аниқловчи)
(феъл, ҳол; кесим)

Сўнг пойида вафодор итдай
эркаланган шамол-ла бирга,
ёндирмасдан фонуси – ойни
чиқиб кетар поёнсиз қирга.

(феъл, аниқловчи)

Ухлар кўҳна оғушда борлиқ,
фақат гоҳо йироқ-йироқдан
хуриб қўяр дайди итлардай
қоронғида ётган қишлоқлар.

(феъл, кесим)

(феъл, кесим)

(феъл, аниқловчи)

(Сайланма, 70-бет.)

Бобочинор сергак мудрарди
кар, вайсақи шериги билан.
Аллақайдан келар судралиб,
кузак – худди уч сариқ илон.

(феъл, кесим)

(от, тўлдирувчи)

(феъл, кесим)

Бобочинор уйғонди чўчиб,
таниб қолар илонларни, оҳ,
тунги елга сийнасин очиб,
дам оларди хомиладор боғ.

(феъл, кесим)

(от, тўлдирувчи)

(от, аниқловчи)

Ғичирлайди безовта чинор,
огоҳ этиб шовиллайди: ку-у-з,
аммо учта сап-сариқ илон
оғочларга ўрларди, афсус.

(сифат, аниқловчи)

(феъл, ҳол)

Ожиза боғ уринди ҳар ён,
изиллатиб сўнгсиз тонгларни,
Ногоҳ қушлар кўтарди фарёд –

(сифат, аниқловчи)

оғочларнинг **шўрлик** жонлари. (сифат, аниқловчи)
(Сайланма, 71-бет.)

Ой **гуллади**. Осмон тоқиға (феъл, кесим)
юлдузларни кимдир **қоқади**. (феъл, кесим)
Ўзанларда сокин **тўлғаниб** (феъл, ҳол)
Тағин **қуюқ кундуз оқади**. (феъл, кесим)

Осмонларда **ўтлаган** булут (феъл, аниқловчи)
подасини шамоллар ҳайдар.
Суронлардан **ҳориган** дала (феъл, аниқловчи)
ибтидоий жимликка қайтар.

Юрак сокин **қарар** атрофга, (феъл, кесим)
синдирмайди энди қафасин.
фақат сезар поёнсизликда
ўлаётган кузнинг нафасин. (феъл, аниқловчи)

Хувиллаган сариқ водийда
Қариган куз ётади беҳол – (феъл, кесим)
Кўзларига осмонни жойлаб,
Ўлса бўлар энди бемалол... (феъл, кесим)
(Сайланма, 73-бет.)

Лаҳза

Ҳазонга айланди кунларим... (феъл, кесим)
Мотамда тургандай боқаман.
Фасллар тўқнашган лаҳзада (феъл, ҳол)

ҳазонлар тўпини ёқаман.
Кўзларим ачишар, беҳосдан
юрагим, қўлларим титрайди.
Аланга олмайди кунларим, (феъл, кесим)

тутайди, оҳ, мунча тутайди.

(Сайланма, 74-бет.)

Ишқ

... Пориллади кўзимизда нур,
боғланди жон ришталарига.
Ўхшар эдик иккаламиз ҳам
ўша маҳал фаришталарига

Олмаларни **ичи қора** вақт
олиб қўйди қўлларимиздан,
шундан бери чақиртиргандай
фирок ўсар йўлларимизда.

(сифат, аниқловчи)

(феъл, кесим)

Ўша онлар ҳамон порлайди,
ҳамон тирик ўша нашида,
ҳамон **сузар** қизил олмалар
хаёлимиз ёйилмасида...

(феъл, кесим)

(Сайланма, 75-бет.)

Ёлғизлик

Қандай эрта кетишди улар!
Кетди кўрси, шўхи, дилбари,
чол бир умр кутди **қовжираб**
Сувсиз қолган ўзан сингари.

(феъл, ҳол)

(Сайланма, 82-бет.)

Ойиммозор

Адирлар, адирлар, адирлар –
ҳорғин, оқ туялар карвони.
Судралиб йўл олар мозийга,
олдинда оқ кийган сарбони.

(от, аниқловчи)

(феъл, ҳол; кесим)

Олислаб борадир бу карвон
Изидан боқарман тош бўлиб.

Оғзимни ёпарман, кўзимдан
лаҳзалар қўйилар ёш бўлиб.

(феъл, ҳол)
(Сайланма, 86-бет.)

Хотима

Худо яшар
ҳар бир гиёҳда,
ҳар дарахтда **бордир диёнат**.
Айирмагин ранглардан рангни,
сен **рангларга қилма хиёнат**.

(от, эга)

(феъл, кесим)
(Сайланма, 88-бет.)

Минораи калон

Минг йиллар қаъридан келади,
кулфатга йўлиқиб минг бора.
Тинимсиз тошбўрон, қирғинга,
хўрликка дуч келар минора!

(феъл, ҳол)

(феъл, кесим)

Неча бор тўпларга тутилди,
у жудо бўлди **бош қисмидан...**
Ва лекин **жон қолди** шарқона
безаклар битилган жисмида.
Тасанно айтаман тупроқнинг
метиндан кучлироқ **дошига**.
Ҳар йили ин қураш лайлаклари
минорнинг **нураган бошига**.

(от, ҳол)
(от, эга)

(от, тўлдирувчи)

(от, ҳол)
(Сайланма, 91-бет.)

Лорка

Сакро-Монте ғорида ўлар,
лўли қизнинг **аччиқ оҳидан**.
Корридада ерпарчин бўлар
қора ўлим – буқа шоҳидан.

(сифат, аниқловчи)

(сифат, аниқловчи)

Ёвларига соҳилда дафлаб,
юнус балиқ каби отилар,
пўлат жисмин дарёга ташлаб,
Бенамехга қочар қотиллар.

(от, аниқловчи)

Хаёлимдан сира кетмас бу
улуг ўлим – абадий фироқ,
ёғ ўлимга келаверар дуч,
ўз ўлими йўқ эди бироқ...

(сифат, аниқловчи)

(сифат, аниқловчи)

(Сайланма, 93-бет.)

Қўшиқ

...Меҳру муҳаббатга,
соғинчга тўлиқ
қўшиқлар учади тоғлардан ошиб –
адашган дунёни чақирар қизлар,
ларзага тушади тоғларнинг тоши.

(феъл, кесим)

(феъл, аниқловчи)

(феъл, кесим)

(Сайланма, 144-бет.)

Фикр

Дарёга айландим,
ўйчан дарёга,
руҳимда қадимги осойишталик.
Қаъримга беркитдим долғаларимни,
руҳимга бўйсунди дунё ишлари...

(сифат, аниқловчи)

(Сайланма, 146-бет.)

Бировнинг гули

...Эй десам,
атиргул ёмон титради,
тўкилиб кетдими дедим ҳидлари,
нураган деворнинг берги ёғида
бузилган юрагим нозик титради.

(феъл, кесим)

(феъл, кесим)

(феъл, кесим)

...Шундоқ гул...

ҳалиям **боқар** ҳаёсиз,

(феъл, кесим)

ахир, сал **яширса** дейман дардлари,

(феъл, кесим)

эх шўрлик,

Тобора қуёш **аёвсиз**,

(сифат, кесим)

ҳадемай тўкилар бахмал барглари...

(Сайланма, 148-бет.)

Тор кўчаларда

...Садлари оқ, мовий рангга бўялган

ҳовлилар устидан **тошган** булутлар.

(феъл, аниқловчи)

Гўё сен ширакайф турк султонидай,

тагингда ўйноқлар чакмоқдай тулпор.

Сайланма, 149-бет.)

Қиёс

Кузатдим –

ҳар олма рангин сайёра,

солланиб турар хур шаббодаларда,

(феъл, кесим; от,

аниқловчи)

лимиллаган анҳор эшилиб оқар –

шамолда тебранган

шалаббо парда.

Тун келар,

қадимий осойишта тун,

ой хайдар булутлар –

(феъл, кесим)

теваларини, от

саноксиз қорамтир қалқонлар билан

дарахтлар яширар меваларини...

(Сайланма, 150-бет.)

Ҳолат

Қиёкли,

ялпизли хўб ўзанида

товусдай товланиб роса яйрарди,

куёшдан қамашган **кўк кўзларига**
мажнун кўзларим-ла узоқ қарадим...

(от, тўлдирувчи)
(сифат, аниқловчи)
(Сайланма, 151-бет.)

Озодлик

Қорли уваларда қора қутослар,
темир ҳалқалар бор бурунларида.
Бир жойда айланар буюк чўлларнинг
дарага қамалган қуюнларидай.

Қамчинлар тарсиллар,

ёрилар ҳаво,

(феъл, кесим)

қий-чувлар,

ҳуштаклар,

сўронлар жўшар, ҳарсиллар,

гулдирар ўжар қўтослар,

жон кириб қутурган тоғларга ўхшаб...

(Сайланма, 156-бет.)

Хонадон

Бунда ҳамма ўзини севар
тагин севар нозик гулларни...

Чакмоқ кўзли болалар эмас,
ўстиришар фақат қулларни.

(от, аниқловчи)

...Нафас олмай ўтаман ҳар гал,

уф-ф, нақадар ўткир анқийди

ириб кетган орзу-хаёллар,

(феъл, аниқловчи)

чириб ётган туйғулар ҳиди.

(феъл, аниқловчи; от,
эга) (Сайланма,
158-бет.)

Тентак

...Юз йил ўтди,

фоний ҳилқатга

келиб-кетди неча бор ёвлар,

бир **нағмани чайнаб** хилватда (феъл, ҳол)
қайрайверар қиличин овсар.

Кўзларида **қайнарди ғиж-ғиж** (феъл, кесим)
ажиналар, эс-ҳушим учди.
афсуски, шунча қайралган қилич
шўрликкина бошимга тушди. (Сайланма, 161-бет.)

Нур

Коинотнинг совуқ қаъридан
келар биздан хабар олгани,
келар чексиз бўшлиқда кезган
сўқир ерда мангу қолгани... (сифат, аниқловчи)

Ҳар гал ўзга сайёралардан
бизга **ёруғ саломлар** айтар, (сифат, аниқловчи)
бирок нечун ерни зулматга
ташлаб, ағин ортига қайтар?

Нечун ерда мангу қололмас,
хомушланар нечун кетар чок?
Зулмат босган қалбларимизда (феъл, аниқловчи)
Қадр-қиммат топарми камроқ? (Сайланма, 163-бет.)

Буқаламун билан учрашув

Кўзларингдан танидим сени,
йўлиққандик мозийда бисёр,
кўнгли очик паҳлавон эдим,
сен ботиний мунофиқ, айёр.

...Ўлдиргансан кўп бора мени,
гоҳ оғулаб,

гоҳо пичоқлаб,
уйғотарди ҳар гал ўлимдан
ўжар ерим қаттиқ қучоқлаб. *(сифат, аниқловчи)*

...Бугун ногоҳ учрашиб қолдик,
сен – нафсини ўйлайдиган зот,
мен – **юраги ланг очик** шоир – *(сифат, аниқловчи)*
доим кезиб юргувчи фарёд... *(Сайланма, 165-бет.)*

Тоғам

Ишлайверарди тоғам хотиржам,
фарқламасдан кундузу тунни,
шошилмасдан, **вақт ҳам оққа**
бўяб қўйди сочларин унинг. *(феъл, кесим)*
Гул умрини хазон айлаган *(от, аниқ; феъл, кесим)*
уйга узоқ қарар-да тоғам,
даст ўрнидан турару айтар:
уй бўптими милтиқсиз уй ҳам!? *(Сайланма, 166-бет.)*

Сувбоши

Сувбоши – бу
сойнинг **бошидир**, *(от, от кесим)*
Макка каби покиза бир жой,
не қиларкин дейман ҳозир у,
чанқоғини босар, эҳтимол. *(феъл, кесим)*

Инсофлими,
бутми имони,
хаёлимни кемирав гулув, *(феъл, кесим)*
энг охирги хонадонга ҳам
етармикин поклигича сув. *(Сайланма, 167-бет.)*

Нодиранинг шеъри

...Бўғотларни талашиб,
сайрадилар галма-гал,

Катта шаҳар **ғўлдираб**,
кўзларини очди сал.

(феъл, ҳол)

Сайрадилар тинимсиз,
мазах қилиб ғурракни.
Катта шаҳар мириқиб,
варанглатар хурракни.

(феъл, кесим)

...Катта шаҳар ҳалиям
ётар эди сўлжайиб.
Етиб келди Қуёшвой,
қараб турди илжайиб.

(феъл, кесим)

Ахир, рангин кушчалар
сайрамас ҳеч беҳуда.
Катта шаҳар **сўкиниб**,
бош кўтарди уйқудан...

(феъл, кесим)

(Сайланма, 169-бет.)

Ривоят

...Хоҳлаганин қилар амалдор,
қор ёғдирар, ёмғир ёғдирар.
Ўзин буюк қудрати билан
кўпчиликни эсдан оғдирар.

(от, тўлдирувчи)

Суриб қўяр вақт **кафгинин**,
кундузларни дўндирар тунга,
пастда шўрлик меровлар эса
сиғинарди худодай унга...

(от, тўлдирувчи)

(Сайланма, 171-бет.)

Кўзлар

Кўзи бордай кузги даланинг,
кўзи бордай **нуроний** тоғнинг; (сифат, аниқловчи)
хотирамда санчилиб қолар
нарсаларнинг **ўткир** нигоҳи... (сифат, аниқловчи)

...Тўлқинланар улкан адирлар,
дов-дарахтлар **ёприлар** лак-лак, (феъл, кесим)
қаттол давр асрларни у (сифат, аниқловчи)
салобати билан эзажак. (феъл, кесим)
(Сайланма, 178-бет.)

Бир хоин хусусида

...Сен ўтдинг **келажак бўсағасидан**, (от, ҳол)
мендан-да керакроқ эдинг дунёга. (Сайланма, 180-бет.)

Чинор кўринишлари

Водил гузарида бир чинор кўрдим,
бўронлар қўпгудай ҳар нафасидан,
таралгудай баҳор қалдиरोқлари
пахлавон келбатли чинор сасидан.
ернинг **шохлаб кетган** нидоларими (феъл, аниқловчи)
ё ерга санчилган даста чақинми,
ойдин шарпалари сочилган маҳал
алвастига ўхшар –
бўлмас яқинлаб... (Сайланма, 181-бет.)

...**Йиртилур** чиройли сўзлар **ниқоби**, (феъл, кесим; от, эга)
энди наф бермайди қувлик, овсарлик –
болалар ёдида қаерда, қачон
каззоблик қилгансиз,

қилгансиз ғарлик.

(Сайланма, 187-бет.)

Ўшни кезганда ўйлаганларим

Баҳайбат япроқлар диёриданман,
улкандир бу ернинг гулу тошлари.

Айланар кўк осмон ёйилмасида

баҳайбат сувларнинг гулдурослари..*(сифат, аниқловчи)*

Сабру иродадан тўралган тоғлар

улкан даврларнинг йўлчиларидай. *(сифат, аниқловчи)*

Адирлар –

уммоннинг бир кўтарилиб,

мангу тўхтаб қолган тўлқинларидай...

...Қадим оҳанглардай **улуғ** диёрнинг

ўзидан улуғроқ **хасрати** бордир.

(от, эга)

Мен буни укаман

ҳар бир нарсадан

ёғилган чоғида **баҳайбат** бир нур,

(сифат, аниқловчи)

чўян ўзанларга сиғмасдан сувлар

гулдираб чопганда уюр ва уюр...

...Шундоқ сўниб борар **ер орзулари**

(от, эга)

ҳирсу таъмаларнинг **кир панжасида**.

(от, ҳол)

Наъра тортаймикин

тўқсон тўққиз минг

пахлавон бобомнинг овозин йиғиб,

даҳмалар қопқоғин тақиллатайми,

фарёд қилаймикин **осмонни йиртиб?!...** *(феъл, ҳол)*

...ҳайқириқ замин у кўкка сиғмади.

Бу ёмон ҳолимдан ёрилди тоғлар,

“Сувлари сирқираб тошлар йиғлади”... (феъл, кесим)
(Сайланма, 190-бет.)

Баланд дарахтлар

Самум Сабо билан ўйнашади соз... (феъл, кесим)
Самум – олов шамол,
Сабо нафисдир,
кезаркан водийнинг боғ-роғларини,
ҳарорат, нафосат домида тоблар
пастак дарахтларнинг ғўр шохларини. (сифат, аниқловчи)
Паст дарахтлар эса
кунни тўсди деб,
эгаллаб олди деб юксак оламни, (сифат, аниқловчи)
баланд дарахтларнинг ғийбатин қилар (феъл, кесим)
ҳар ўтган йўловчи елга зорланиб.
Шўрликлар,
билмаслар ўша юксакда
ёвўз шамолларга тутиб бошларин, (сифат, аниқловчи)
водийда гул туккан паст дарахтларнинг
умрини асраган мард қардошларин...

Ҳеч ким эшитмас,
эшита олмас
баланд дарахтларнинг ингрокларини... (от, тўлдирувчи)
(Сайланма, 191-бет.)

Ғўза

...Шундай ўски,
ҳатто энг баланд
дарахтлар ҳам қолсинлар доғда... (феъл, кесим)
(Сайланма, 192-бет.)

Оролга савол

Оловланиб,
жизиллаб куйган
кумтепалар ичида Орол
талвасага тўлғониб ётар, (феъл, кесим)
борган сари аҳволи ҳароб.
...Орол гўё ернинг **бўғзида,** (от, ҳол)
эриётган **осмонга боқар –** (феъл, кесим)
жон бераётган одам кўзидай.
Жазоларми уни табиат, (феъл, кесим)
аммо унинг недир гуноҳи?
Тиним билмай ох урар Орол, (феъл, кесим)
денгизларга етмайди охи... (феъл, кесим)
Нима бўлган
сенга, эй Орол,
хайратларга солиб ҳар ённи,
минг йиллардан **буён ютоқиб,** (феъл, ҳол)
симирасан икки дарёни... (Сайланма, 193-бет.)

Қасам

...Ҳозирлик кўраркан буюк сафарга,
пуштиранг пардали минглаб дарчадан
мўралаб ўтирган гўзал сўзларни, (феъл, ҳол)
қолдириб кетаман энди барчага.
Аслида атиргул бўйин таратган
бу **ўйноқи сўзлар** меникимасдир. (сифат, аниқловчи)
Менга нондай зарур,
қиличдай кескир,
захардай **мард сўзлар** бўлсаёқ басдир... (сифат, аниқловчи)
(Сайланма, 203-бет.)

Қарсак

...Қарсаклар ҳозирча қўлтиқларимда
митти мушуклардай **мудрайди тафтдан...** (феъл, кесим)
(Сайланма, 205-бет.)

Икзор

Воҳ, ўшал лаҳзалар...
ўтдими буткул
гунафша атирли **тансиқ** туйғулар, (сифат, аниқловчи)
сахарги боғларни **уйғотган** булбул, (феъл, аниқловчи)
ойларнинг нурларин **элаган** сувлар. (феъл, аниқловчи)

Яшил шажар эдим...
Қандоқ соғиндим...
кўзимни яшнатса **рубобий** ранглар. (сифат, аниқловчи)
Қайси бир дунёга бунча оғриндим,
дилимни **қаритди** бесамар жанглар... (феъл, кесим)

...яшил шажар каби турай мушаккал,
илҳомим ҳақида сўйласинлар хўб,
захарли тилимдан **тўкилсин** шаккар. (сифат, аниқловчи)
Рубобий саболар руҳимдан эсинг, (сифат, аниқловчи)
қайтадан **уйғонсин** илоҳий туғён. (феъл, кесим)
Воҳ, **яланг шохларим** қиличдай кескир, (от, эга)
Бир **япроқ қолмаптир шивирлайтурғон.** (феъл, аниқловчи)
(Сайланма, 371-бет.)

“Айт...”

Улкан соат ўртасида
Мадорим йўқ юрмоққа
Қашқирлар даврасида (от, аниқловчи)
Судраламан турмоққа. (Сайланма, 373-бет.)

Хиргойи

Насимлар гулламиш озод тоғларга,
озодлик муждаси сўлу соғларда,
боболар қийналиб тиккан боғларда
ағанаб бир хаёл сўрсак майлиму?

(сифат, аниқловчи)

(от, аниқловчи)

(феъл, сифатдош)

Неча минг аллома, жўмардлар ўлган,
тафаккур сасиган,
руҳлари сўлган,
уруғлар айниган тап-тақир чўлда
ўз бегим давлатин қурсак майлиму?

(феъл, аниқловчи)

(феъл, аниқловчи)

(феъл, аниқловчи)

Юз эллик йилдирки мана шу ҳолат,
хануз давом этар маккор тижорат,
билмадим, қаердан ушбу жаҳолат,
нега сиз бўлмайсиз сира хижолат?
нега мен сўрайман сиздан ижозат?!

(сифат, аниқловчи)

(Сайланма, 355-бет.)

Бузилган деворлар

...Бор эди

бу элнинг худо безаган,

(феъл, аниқловчи)

камолга туташган олтин чоғлари,

(от, аниқловчи)

қарғишлар қарғадай қўнган ерлардан
қалтираб ахтардим ўшал боғларни.

Ахир ер ютдим...

комил инсонлар

қолдими сарғайган афсоналарда?

(феъл, аниқловчи)

Метин деворларда –чақиртиконлар,

қулфлар шодаси – дарвозаларда.

Бир қўлимни бердим.

есин чаёнлар,

(от, эга)

бошқасин узатдим каламүшларга,

(от, тўлдирувчи)

юрагим гўлларин отдим аямай

(от, тўлдирувчи)

кўзлари <u>қотирма</u> падаркушларга.	(сифат, аниқловчи)
Битта гул юзига юзимни босиб,	
оғринган чоғимни <u>тоғлар кўрмасин.</u>	(феъл, кесим)
Энди бу ҳолимни мозийдан тошиб,	
девори бузилган <u>боғлар кўрмасин.</u>	(феъл, кесим)
Гирватдай айланар зулм <u>дунёси...</u>	(от, эга)
қаъридан <u>анқирди қора тер</u> хиди,	(от, аниқловчи)
гўёки бу қадим <u>йўллар худосиз,</u>	(сифат, аниқловчи)
гўёки бутун бир элим берк эди.	
...ичида инграрди чексиз бир шўрлик,	
тинимсиз муштладим дарвозаларни,	
<u>ошиқ</u> кўлларимни қонатиб бўлдим.	(от, аниқловчи)
<u>Ошиқ</u> кўзларим ҳам...	(от, аниқловчи)
ёвуз чакнаган...	(Сайланма, 344-бет.)

Шаби хаёл

Жисмингда жон бўлса,	
ундан хазар қил,	
ҳақорат – хотирга санчилган найза.	
Сезаман –поёнсиз қоронғиликда	
<u>чинқираб</u> ўсади <u>хўрланган</u> майса.	(феъл, ҳол; аниқловчи)
Сезаман - бевақт кесилган дарахт	
баттар кўкаришни <u>ўйлаб шайланар.</u>	(феъл, ҳол; кесим)
Сезаман – не йилдир захардан <u>қарахт</u>	(сифат, аниқловчи)
замин <u>ўз уйида</u>	(от, ҳол)
даштга айланар.	
Хавфлидир хотирот ўрамалари,	
не-не ҳақоратни ютса қаърига,	
<u>жим ютиб</u> юрсаю	(равиш, ҳол)
минглаб йилдан сўнг	
юзага чиқарса анча наридан.	
Ҳазар қил	
ҳақорат зарраларини	

мукофот санаган хотирасиздан
У қайси томонга юрса, барибир,
дод ёки ҳақорат қолар изидан.

Мана, хотирасиз,

хаёл кучини

(от, тўлдирувчи)

бутун борлиғи-ла **топтаган** дажжол,

(феъл, аниқловчи)

У гулдек аёлнинг **ўт оғушида**

(от, аниқловчи)

ҳақорат уруғин экар бемалол.

(от, тўлдирувчи)

Дунё нима ўзи,

дунё - юксаклик,

юксак **манзилига қайтади** хаёл

(от, ҳол; феъл, кесим)

ва лекин бу аёл хокисор нега,

нега ҳақоратга чидар бу аёл?!

...Юлдузлар бақраяар...

(феъл, кесим)

Ёғду бодида

Солланиб чайқалар қамар – беланчак.

Ўҳ, қандай ҳақорат,

ўҳ, шаби золим

овозсиз чинқириб келар келажак.

(феъл, ҳол)

*(Абадият оралаб,
271-272-бетлар)*

Қорлари қиличдай ярқираб ётган

тоғларга боқарсиз,

сувдай оқарсиз.

Ёшин яшаб бўлиб уйғонган одам,

куйиб бўлган дилни қандоқ ёқарсиз.

Хўрсиниқ,

нақадар баланд хўрсиниқ,

оралиқ ойида сиздай чўллайин.

Юраги - вайрона,

(сифат, кесим)

кўзлари синиқ,

(сифат, кесим)

армон-ла қайтаётган одам бўлайин.

Гирялар тўлқини босиб келганда,
буғзимда қушлардай куйласин титроқ.

(от, ҳол)

Ёмғирлар бўзласа елкаларимда,
мушукдай суйкалса

(феъл, кесим)

қопағон итлар

Илк бора – сўнг бора кўриб дунёни,
қўллар муштга дўниб,
инграмоқ бахтдир.

Жимлик сахросида бир зум қувониб,
бўшлиққа суяниб йиғламоқ бахтдир.

(от, ҳол)

Сой соймас,

булбуллар оққан узандир,
зулмат салтанатин ўпирган қуёш,
куннинг оғозида қандоқ гўзалдир
фазога қуёшдай кўтарилган бош.

(феъл, аниқловчи)

(от, тўлдирувчи)

Энди ният қилинг,

ният соф бўлса,

тупроқ-да одамга дўнажак бир кун,

тошдан-да одамлар **унажак** бир кун

(феъл, кесим)

қайта тирилажак агарда ўлса.

...Кунларга чўқаркан

(феъл, кесим)

мисли ҳофиза,

борлиққа **кечиккан розини** айтиб,

(от, тўлдирувчи)

ишондим, бу одам нурдай покиза,

ишондим, бу одам келади қайтиб...

(Абадият оралаб,
272-273-бетлар)

Қизил олмага қасида

Йиқилдим кузакнинг қоралиғида

тун-да бир чайқалди,

аста тинчланди.

Борлиғу йўқликнинг оралиғида

кўзимга кўринди олам <u>синчлари</u> .	(от, эга)
Ётардим ошдайин жимлик <u>тубинда</u> ,	(от, ҳол)
хаёлим – бемаҳал сўлган <u>ғунчадир</u> .	(от, кесим)
Вой, кўнглим, десамми	
жимлик <u>сувинда</u> ,	(от, тўлдирувчи)
айт, кўнглим,	
кимларга куйдинг бунчалик?	
Вақт ҳам тун бўйи юлдуз <u>қони-ла</u>	(от, тўлдирувчи)
уларкан кўнглимнинг синиқларини,	
тирилди бир дилбар сабоҳ ёнида	
<u>толғин қуш галаси</u> –	(от, эга)
хўрсиниқларим .	
Шунда димоғига бўйинг урилди,	
тағин юрилмаган йўл бўлди олам –	
улкан бир сайёра каби кўриндинг,	
мендай бир фақирга, олмажон, олма!	
маним, <u>кичик</u> кўнглим ,	(сифат, аниқловчи)
ай, шоир кўнглим,	
нокаслар раъйига тушмаган кўнглим,	
дунёнинг миллион хил ноз сувратидан	
бир қизил олмани хушлаган кўнглим!	
Олмажон,	
Тушдингми осмон <u>боғидан</u> ,	(от, ҳол)
қайси бир дунёдан <u>элчи</u> бўп келдинг .	(от, эга)
Кўнглим сўлар чоғи тун <u>қийноғидан</u> ,	(от, тўлдирувчи)
наҳотки фазода оловдай елдинг.	
Маним кичик кўнглим ,	(сифат, аниқловчи)
Ай, шоир кўнглим,	
Тағин кундузларнинг <u>ишқидан</u> бедор .	(от, тўлдирувчи)
Олмани оламга отаман тўлиб,	
Бормисан,	
Бормисан бу дунёда ёр...	(Абадият оралаб, 276-277-бетлар)

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-1947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи. 2017 йил, 8 февраль.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 октябрдаги ПК-4479-сон «Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги Қарори// www.lex.uz.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // www.lex.uz.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // www.lex.uz.

II. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

5. Абдиев Э. Язык и стиль драм Камила Яшина: Автореф. дисс... канд.филол.наук. –Т.: 1982. – 25 б.

6. Абдуллаева Л. Метафоралар ва уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. №1. – Б. 62-64.

7. Абулхайров М. «Девони Мунис» тилининг лексик қатламлари: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Т.: 1996. – 24 б.

8. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 1963, – 176 б.

9. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 1996, – 176 б.
10. Азимов И. Алишер Навоийнинг насрий асарларида кесим марказли бир бош бўлакли гапларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари: филол.фан.номз. ...дисс. – Т.: 2001. 114 б.
11. Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. №6. – Б. 36–37.
12. Алиқулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар: Филол. фан. номз. ... дис. – Т.: 1963. – 167 б.
13. Аристотель. Поэтика. Об искусстве поэзии. – Л.: 1957. – 184 с.
14. Аристотель. Поэтика. – Минск: Литература, 1998. – 187 с.
15. Аристотель. Риторика. Поэтика.- М.: Лабиринт, 2000. – 224 с.
16. Аристотель. Соч. в 4-х тт., т. IV. М.: 1983. – 416 с.
17. Аристотель. Поэтика. М.: 1984. – 187 с.
18. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
19. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. – М.: 1990. – С. 5 – 32.
20. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: 1998. – 896 с.
21. Ахманова О. С., Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: 1957. – 295 с.
22. Аширбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари: Филол.фан.докт. ...дисс. автореф. –Т.: 1990. – 303 б.
23. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: 1961. – 221 с.
24. Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.: 1968. – 26 б.
25. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 111 б.
26. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тилининг лексикологияси. – Нокис: Қарақалпақстан, 1968. – 247 б.

27. Бессарабова Н.Д. Метафора как языковое явление. Значение и смысл слова: художественная речь, публицистика. / Под ред. Д.Э. Розенталя. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 200.
28. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. -М.: Прогресс, 1990. – С. 153 – 172.
29. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Самарқанд, 2004. – 23 б.
30. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Учпедгиз, 1954. – 177 с.
31. Булыгина Т.В. Особенности структурной организации языка как системы и методы ее исследования. – М.: 1991. – 223 с.
32. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
33. Виноградов В.В. О языка художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 226 с.
34. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: 1991. – 445 с.
35. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. 2001. № 1. – С. 64-72.
36. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М.: 1954. – 204 с.
37. Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. – М: Русский язык, 1989. – 151 с.
38. Дэвидсон Д. Что означают метафоры? Теория метафоры. - М.: 1990. – С. 172-193.
39. Жабборов Ҳ. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. – 152 б.
40. Жафаров С. Муасир азарбайжан дили. – Баку: Маариф, 1970. – С. 21-23.
41. Жирмунский. В. М. Введение в литературоведение: Курс лекций. – М.: 2004 Эдит – С. 426-432.

42. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарқанд, 2020. – 230 б.

43. Yoʻldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – T.: 2010.

44. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т.: 2000. – 26 б.

45. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Т.: 2002. – 80 б.

46. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград: Перемена, 2001. – 246 с.

47. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин»: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Т.: 1973. – 25 б.

48. Каримов О. Абдулла Орипов шеъриятида метафорик образлар тизими: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2012.

49. Каримов О. Метафора – поэтик тафаккур асоси // Жаҳон адабиёти. 2014. №8. – Б. 188-191.

50. Каримов С. Язык и стиль произведений Зулфии: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Т.: 1983. – 24 б.

51. Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры: Сб. М.: 1990. – С. 41-42.

52. Которова Е.Г. Метафорика в словаре и тексте. Сопоставительный анализ переносных значений в немецком и русском языках: Автореф. дис. канд. филол. ... наук. – М., 1982. – 173 с.

53. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. М.: 1978. – С. 114.

54. Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты // Новосиб. гос. ун-т. – Новосибирск, 2003. Ч. 1. – С. 114.

55. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: 1990. – С. 387- 415.

56.Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.: 1969. – 23 б.

57.Маслова В.А. Лингвокультурология.– М.:Академия, 2001. – 208 с.

58.Махмараимова Ш.Т.Оламнинг лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Қарши, 2018. – 168 б.

59.Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филол. фан. док. (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – 280 б.

60.Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филол. фан. док. (DSc) дисс.автореф. – Самарқанд, 2020. – 74 б.

61.Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. № 4. – Б. 34–38.

62.Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти.–Т.: 2009. 2-нашр. – 190 б.

63.Мейлах Б. Сопоставительная литература и эстетика. – Л.:1958. – 199 с.

64.Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1992. – 24 б.

65.Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1962. – 263 б.

66.Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент, Ўқитувчи, 1978. – 267 б.

67.Миртожиев М. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификациясига доир // Ўзбек филологияси масалалари. Тошкент давлат университети илмий асарлари. 362-чиқиши. – Тошкент, 1970. – Б.132–133.

- 68.Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи//Ўзбек тили ва адабиёти.1973. №4. – Б. 34-37.
- 69.Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент.: Фан, 1975. – 140 б.
- 70.Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент: Фан, 1984. – 76 б.
- 71.Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 б.
- 72.Мукаррамов М. Метафора ясовчи ўхшатиш воситаларининг маънолари ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №2. – Б. 51-53.
- 73.Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – 88 б.
- 74.Муллахўжаева Р. 80-йиллар ўзбек шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши ва Шавкат Раҳмон ижоди. Фил.фан.бўйича фал.д-ри (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2020. – 24 б.
- 75.Мусабоев Г.Г. Современный казахский язык. – Алма-Ата: Мектеп, 1959. – 288 с.
- 76.Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири ва 90- йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. –Т.: 2004. – 25 б.
- 77.Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвомаданий аспекти: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.. – Фарғона, 2019. – 139 б.
- 78.Насруллаева Г.С. Антропоцентрик метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвомаданий аспекти: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2019. – 52 б.
- 79.Насруллаева Г.С. Ўзбек тилида антропоцентрик метафора. Қарши: Насаф НМИУ, 2020. –132 б.
- 80.Назарова О. О языке произведений Хамзы Хакимзаде Ниязи: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. –Т.: 1944. – 22 б.
- 81.Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

82.Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: Высш. шк., 1982. Ревзин И. И. Модели языка. М.: Изд-во АН СССР, 1982. – 282 с.

83.Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 304 с.

84.Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. –Т.: 2000. – 25 б.

85.Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): Филол. фан. док-ри. дисс. – Тошкент, 2009. – 252 б.

86.Ортега-и-Гассет Х. Две главные метафоры. // Теория метафоры. М.: 1990. – С. 68-81.

87.Парандовский Я. Способы номинации в современном русском языке. М.: 1982. – 241 с.

88.Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1969, – 75 б.

89.Плисецкая А.Д. Метафора как когнитивная модель в лингвистическом научном дискурсе: образная форма рациональности // Текст доклада на конференции «Когнитивное моделирование в лингвистике», 1–7 сентября. – Варна, 2003. – С. 19-21.

90.Потебня А.А. Эстетика и поэтика.– М.: 1976. – 341 с.

91.Поэтика: труды русских и советских поэтических школ – Будапешт, 1982. – С. 64-66.

92.Протопопова И. Философская аллегория, поэтическая метафора, мантика: сходства и различия. Доклад, прочитанный в ИВГИ РГГУ. Март, 2001. – С. 73-79.

93.Пюльзю Е.А. Метафорическая лексика в структурно-семантическом аспекте (по материалам севернорусских говоров): Автореф. дис. канд. филол. ... наук. – Петрозаводск, 2008. – 22 с.

94.Расулов Т. Истиора // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. №1. – Б.18.

95.Раҳматов М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида чун боғловчили гапларнинг синтактик хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Т.: 2006. – 25 б.

96.Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишер Навои: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.: 1965. – 23 б.

97.Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М.: 1967. – 275 с

98.Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспент пресс, 1996. – 536 с.

99.Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.58.

100. Рофиева Г. Ўзбек тилидан француз тилига концептуал метафоралар таржимасининг ўзига хос хусусиятлари (Эркин Аъзам асарлари асосида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 52 б.

101. Рустамов А. Алишер Навоий асарлари тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари: Филол.фан.докт. ...дисс. –Т.: 1969. – 32 б.

102. Рустамова Д. Метофорик эвфемизациянинг лингвокультурологик ва социопрагматик аспектлари: филолог. фан. фалсафа д-ри дис. – Фарғона, 2018. – 146 б.

103. Рыньков Л.Н. Метафорические сочетания в языке художественной литературы XIX века: Автореф. дис. д-ра филол. ... наук. - Л.: 1981. – 21с.

104. Сайидов Ё. Фитрат бадий асарлари лексикаси: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Т.: 2001. – 24 б.

105.Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – 391 б.

106.Сайфуллаева Р., Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технологиялар. 2007. – 380 б.

107.Самадов К. Некоторые вопросы языкового мастерства Айбека: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.:1967. – 23 б.

- 108.Серль Дж. Метафора // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – 308 с.
- 109.Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М.: Огиз, 1947. – 647с.
- 110.Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. – М.: 1985. – 335 с.
- 111.Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. – М.: 1995. – 336 с.
- 112.Суярова Н. «Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқини: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2021. – 54 б.
- 113.Телия В.Н. Вторичная номинация и виды наименований // Пер. под ред. Б.А. Серебренникова. – М.: Наука, 1977. – С.129-221.
- 114.Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.
- 115.Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложения. – М.: 1952. –222 с.
- 116.Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. №4.–Б. 63-67.
- 117.Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №1.–Б. 74-77.
- 118.Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 3 - қайта ишланган ва тўлдирилган нашри – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.
- 119.Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 112 б.
- 120.Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. №4.– Б. 35-37.
- 121.Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс.– Тошкент, 2007. – 176 б.

122.Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б.

123.Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. н. – Ташкент, 1982.

124.Харченко В.К. Функции метафоры. М.: Издательство ЛКИ, 2007. 96 с.

125.Худойберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанл. докт. ... дисс. – Тошкент, 2015. – 35 б.

126.Хўжамқулов А. Ўзбек тилида метафоранинг таснифланишига доир // Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 20-йиллигига бағишлаб чиқарилган илмий мақолалар тўплами. Лингвист. 2-китоб. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 85–88.

127.Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Мерос, 1993, -222 б.

128.Чарыев Б. Некоторые вопросы лексики поэзии Г.Гуляма: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.: 1972. – 21 б.

129. Чориева З. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Т.: 2006. – 24 б.

130. Чориев Т. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби (лексика ва фразеология): Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Самарқанд, 2001. – 25 б.

131. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000). – Екатеринбург, 2001. –238 с.

132. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М.: Высшая школа, 1959. – 102 с.

133. Ширинова Н.А. Ўзбек тилида предметлик ва белгилар хусусиятларининг фарқлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2010. -150 б.
134. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
135. Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонининг тили ва стили: Филол.фан.докт. ...дисс. –Т., 1949. – 27 б.
136. Шомаксудов А. Муқимий сатираларининг тили.– Т.:1970. – 179 б.
137. Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.:1979. –24 с.
138. Яговцева О.А. Антропоцентрические метафоры в диалектной картине мира (на примере говора Исетского района Тюменской области): Автореф. дис. канд. филол. ... наук. – Тюмень, 2006. – 22 с.
139. Якобсон Р. Два типа языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. – С. 110 -132.
140. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.,1987. – 356 с.
141. Ярыев Б. Язык поэзии Максуда Шайхзаде: Автореф. дисс....канд.филол.наук. –Т.: 1979. – 21 б.
142. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – 295 б.
143. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент, 2000. – 120 б.
144. Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 с.
145. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т.: 2007. – 25 б.
146. Қўнғуров Р.Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т.: 1977 – 160 б.

147. Қўчқорова М. Абдулла Қаҳҳор адабий-танқидий публицистикасининг мавзувий таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. №2. – Б. 52-55.
148. Қўчқортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги: Филол.фан.номз... дисс. автореф. –Т., 1975. – 21 б.
149. Ғаниев И., Афоқова Н., Ғаниева А. Шавкат Раҳмон олами. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 142 б.
150. Ҳасанов А.А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида жонлантиришлар лингвопоэтикаси // Научный мир Казахстана. 2010. №4 (32). 2010. –Б. 37-38.
151. Ҳожиев А. Семасиология. Ўзбек тили лексикологияси // Махсус мух. А.Ҳожиев, А.Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1981. – 221 б.
152. Jose Ortega-y-Gasset. Las dos grandes metaforas. – In: Ortega-y-Gasset J. Pbras Completas. Tomo 2., Madrid, 1966, p. 387-400.

III. Луғатлар

153. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Т.:Ўқитувчи,1970. – 300 б.
154. Арутюнова Н.Д. Метафора // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Прогресс, 1990. – С. 136-137.
155. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. – 608 б.
156. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 671 б.
157. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 680 б.
158. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, – 672 б.
159. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.– 688 б.
160. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 608 б.

161. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5-жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 592 б.

IV. Адабий манбалар

162. Анорбоев С. Оқсой. – Тошкент: Ёш гвардия, 1961. – 515 б.

163. Ашуров Т. Оқ от. Ҳикоя // Шарқ юлдузи. 1981. №5. – Б. 87.

164. Зуннунова С. Тўрт жилдлик, 3-жилд. Қиссалар, драмалар. Шеърлар ва дostonлар. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1978.

165. Нуров С. Нарвон. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1986. – 463 б.

166. Ойбек. Танланган асарлар 19 жилдлик. Т.5. Қутлуғ қон. – Тошкент: Фан, 1976. – 416 б.

167. Ойбек. Танланган асарлар 19 жилдлик. Навоий. – Тошкент: Фан, 1976. – 724 б.

168. Шавкат Раҳмон. Абадият оралаб. – Тошкент: Moʻtaroʻnnahr, 2012. – 384 б.

169. Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 382 б.

170. Турсун П. Ўқитувчи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. – 128 б.

171. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Мерос, 1993. – 74 б.

172. Қаҳҳор А. Қўшчинор чироқлари. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1987. – 244 б.

173. Қаҳҳор А. Асарлар. Беш жилдлик, 1-жилд. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1987. – 256 б.

174. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 400 б.

175. Қодирий А. Меҳробдан чаён. - Тошкент: Ғ. Ғулом, 1994. – 149 б.

V. Электрон манбалар

176. Парандовский Ян Алхимия слова. [http://: royallib.ru](http://royallib.ru).
[http://cheloveknauka.com/leksiko-semanticheckie-i-stilisticheskie-osobennosti-
poemy-hiii-v-kyssa-i-yusuf-kul-gali#ixzz5XInCXoaW](http://cheloveknauka.com/leksiko-semanticheckie-i-stilisticheskie-osobennosti-poemy-hiii-v-kyssa-i-yusuf-kul-gali#ixzz5XInCXoaW)
177. <http://www.academia.edu>
178. <http://www.faylasuf.uz>
179. <http://www.natlib.uz>
180. <http://www.scholar.google.ru>
181. <http://www.wikipedia.org>
182. <http://www.ziyonet.uz>

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
ТИЛШУНОСЛИКДА МЕТАФОРАНИНГ ЎРГАНИЛИШИ	
Метафора тилшуносликнинг тадқиқот объекти сифатида.....	7
Бадиий матнда метафораларнинг ўзига хос лексик ва	
грамматик хусусиятлари	19
Шеърӣй матнларда метафоранинг услубий имкониятлари ва	
вазифалари	29
ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДА СЎЗ	
ТУРКУМЛАРИНИНГ МЕТАФОРА ҲОСИЛ ҚИЛИШ	
ДАРАЖАСИ	
Отларнинг метафора ҳосил қилишдаги иштироки	45
Белги билдирувчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги ўрни	
.....	52
Ҳаракатни ифодаловчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги	
аҳамияти.....	62
ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДАГИ	
МЕТАФОРАЛАРНИНГ	
СИНТАКТИК-СТИЛИСТИК ТАДҚИҚИ	
Эга-кесим муносабатидаги синтактик бирликларнинг метафора	
ҳосил	
қилишидаги иштироки.....	72
Аниқловчи-аниқланмиш муносабатидаги синтактик	
бирликларнинг	
метафора ҳосил қилиш имкониятлари	86
Ҳол-ҳолланмиш бирикмалари орқали метафора ҳосил қилиш	
.....	96
ХУЛОСА	108
ИЛОВАЛАР	111
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	137

ЮНУСОВА ДУРДОНА

**ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДА
МЕТАФОРНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ
ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ВОСИТАЛАР
ТАДҚИҚИ**

“QAMAR MEDIA” NASHRIYOTI

Muharrir: Muhammad Sobir
Musahhih: Osima Sobirjon qizi

ISBN: 978-9943-8553-5-9

“Qamar media” nashriyoti, Toshkent shahar, Mirobod tumani
Qo‘yiliq mavze-4, 3-uy, 26-xonadon. tel.: +99894-672-71-11

Terishga berildi: 30.05.2022-yil. Bosishga ruxsat etildi: 4.06.2022-yil.
Bichimi 60x84 1/16 , “Times New Roman” garniturası.
Bosma tabog‘i 9,5. Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 2023/16
Noshirlik litsenziyasi: № 18-4178

Samarqand viloyat pedagoglarni yangi metodikalarga
o‘rgatish milliy markazi